

EMPERYALİZM YÖRÜNGESİNDE OSMANLI İMPARATORLUĞU 1838 TİCARET SÖZLEŞMELERİ

Asis. Ahmet YÜCEKÖK

GİRİŞ :

XIX. yüzyılın hemen başlarında büyük hamlelerle gelişen İngiliz sanayi devriminin Osmanlı İmparatorluğunu da etki alanı içine aldığı görülür. Batının Sanayi devrimi geri kalmış toplumlar üzerinde derin izler bırakmış ve Batı Avrupanın üretim fazlasını sürebileceği dış pazar bulma çabası emperyalist bir düzeni oluşturmuştur.

Ekonomik bağımlılık siyasal düşüşü etkiler. Siyasal bağımlılık ise ekonomik alanda tavizler verilmesini zorunlu kılar. Sanayi Devriminin bir ürünü olan «Laissez - Faire» ilkelerinin Osmanlı İmparatorluğuna kabul ettirilmesi işte böyle bir kısır döngü yaratmış ve Osmanlı İmparatorluğu, batı kapitalinin zorlaması ile toplumsal ve ekonomik yapısını büyük ölçüde altüst edecek olan 1838 Ticaret Sözleşmelerine itilmiştir.

Bu yazı bu oluşumu oldukça genel çizgiler içerisinde anlatma çabasıdır. Burada konuya girmeden önce Osmanlı İmparatorluğu üzerinde bu denli etkide bulunmuş Sanayi Devriminin meydana çıkış nedenlerine değinmek yararlı olabilir.

İNGİLTERE'DE SANAYİ KAPİTALİZMİNİN DOĞUŞU :

İngiliz sanayi devrimini meydana getiren unsurları incelediğimizde bunların temelinde tarımın yattığını görürüz. (1) İngiltere'de sanayi kapitalistini yaratan sermaye birikimini tarım sektöründe elde edilen artık değer sağlamış ve büyük ölçüde tarım yapabilecek yetenekte olanlar da İngiltere'deki ilk sanayi kapitalistlerini meydana getirmişlerdir.

(1) Karl Marx, *Capital*, Volume One, International Publishers, New York, 1947, ss. 766 - 774.

İngiltere'de tarımla uğraşan *ilk* insanlar, kendileride birer serf olan "bailifler"di. 14. yüzyılın ikinci yarısında bailifler, tohumu, tarım araçları ve hayvanları toprak sahibinden temin eden çiftçilere dönüştüler. Bu sıralarda çiftçinin toplumsal ve ekonomik niteliği aynen köylününkü gibiydi. Bir süre sonra çiftçi toprak sahibiyle ortaklaşa üretim yapan kişi haline geliyordu. Çiftçi ve toprak sahibi üretimi, önceden yaptıkları bir kontrata göre bölüşüyorlardı. Gine bir süre sonra bu sözleşmede çiftçinin daha ağır bastığını görüyoruz. Her geçen yıl kontratı biraz daha lehine çevirecek ölçüde güçlenen çiftçi 15. yüzyılda üretim için kullanacağı kapitali toprak sahibinden tamamen ayırabilecek yeteneğe erişiyor. Artık çiftçi ücretli işçi kullanan ve elde ettiği artık değer bir kısmıyla da toprak sahibine kullandığı toprağın kirasını veren bir tarım kapitalistine dönüşmüştür. (2)

Bu arada, 16. yüzyılda bir takım olaylar çiftçinin gücünü arttırmada çok büyük etken oluyor. Yeni dominyonların ve ticaret yollarının bulunması bir yana, Amerikadan altın ithaline başlanmıştır. Altın miktarının artması bu kıymetli madenin değerini düşürürken para da otomatik olarak devalüe oluyor. Paranın değerindeki bu düşüş çiftçinin üretiminin değerini kat kat arttırınca çiftçi hiç bir fazla katkıda bulunmadan para kapitalini arttırmış oluyordu.

O yıllarda toprağın toprak sahibi tarafından 99 yıl süreyle kiralanıyor olması da çiftçinin bu önemli kazancında büyük payı oluyordu. (3) İngiliz pazarlarında buğdayın, yünün, etin fiatları hızla yükselirken toprak kiralarının sabit kalması çiftçiye büyük kazanç sağlamıştı. Böylelikle değeri düşmüş parayla kontratta belirtilen miktarı ödeyen çiftçi öbür yandan ateş pahasına sattığı ürünleriyle büyük kâr sağlamaktaydı.

Bütün bunlardan başka işçi ücretlerinde de bir düşme olmuştu. Çiftçinin bundan sağladığı kazançta çiftlik kârlarına eklendiğinde 16. yüzyılın sonlarında işçileri ve toprak sahipleri zararına zenginleşen bir kapitalist çiftçi sınıfı türedi.

Çiftçiler çok önemli bir kapital haline gelen toprağı sonuna kadar ellerinde tutmak ve asıl toprak sahiplerine geri vermemek için toprağı el koydular. Her çiftçi işletmekte bulunduğu toprağı kendi malı ilân ederek etrafına çit çekti. İngiliz tarihinde «enclo-

(2) *Ibid.*, s. 767.

(3) Bkz. Mantoux, *The Industrial Revolution*, Harper and Row, New York,

sure movement» diye anılan bu davranış sonucu küçük köylülerin toplumsal ve ekonomik nitelikleri de değişmeye başladı. (4)

Büyük ölçüde üretim yapmakta olan büyük çiftçilerin küçük çiftçilere rekabet imkânları bırakmamaları sonuç olarak küçük çiftçinin yoksullaşmasına, borçlanarak elindeki toprakları satmak zorunda kalmasına yol açtı. Küçük çiftçinin toprağından pek bir gelir sağlayamaması, bir sonraki yılın tohumunu borçlanarak büyük çiftçiden alması, bu borcu faiziyle ödediği zaman bir önceki yıldan daha yoksul bir hale düşmesi küçük çiftçiyi genellikle toprağını elinden çıkarıp, şehirlere akın etmeye zorlamıştı. (5)

İki Önemli Etken : Teknoloji ve Ticari Kapitalin Gelişmesi :

Köylüyü ve küçük çiftçiyi şehirlere iten bir başka neden ise teknolojiye beliren önemli yeniliklerdir. İngilterede Hargrave iplik bükme makinasını 1777 de, Cartwright dokuma makinasını 1786 da icat etmişlerdir. (6) 1782 de 11.828 ton olan İngiliz ham pamuk ithalâtı 1820 yılında 144.818 tona ulaşmıştı. 1860 larda ise bu rakam 5.000.000 tona yaklaşıyordu. (7) Dokuma ham maddelerinin bu derece aranır olması yünün de değerini fazlasıyla arttırmıştı. Büyük çiftçiler yün üretimini, buğday üretmekten daha kârlı bularak teknolojinin kendilerine yarattığı bu yetenekten yararlanmak istediler. Kısa bir zamanda tarlalar meralara dönüştürüldü. Böylelikle çiftliklerde iş bulma olasılıkları büyük ölçüde yitirilmiş köylüler akın akın şehirlere koştular.

Toprak işçilerinin sürekli olarak şehirlere akması gelişen teknolojik nedenlerle toprak üretimini zayıflatmamış aksine arttırmıştı. Daha az kişiye ücret ödeyen büyük çiftçiler daha da zenginleşirken şehirlere göçmüş olan onbinlerce eski tarım işçisi geleceğin endüstri proleteryasını meydana getiriyorlardı. Önceden kendi evlerindeki özel tezgâhlarda iplik çekip dokuma yapan bu nüfusun bir kısmı şimdi büyük çiftçinin dokuma tezgâhlarında ücret karşılığında çalışmaktaydılar. (8)

Bu arada keşfedilen yeni ticaret yolları, gelişen gemicilik ve dominyonlarının ekonomik alandaki etkileri İngilteredeki üretimi

(4) Bkz. T. S. Ashton, **The Industrial Revolution**, Athlone, LONDON, 1960.

(5) Maurice Dobb, **Kapitalizm Dün Bugün**, Sosyal Adalet Yayınları, Seri 4, Ankara, 1965, ss. 28-29.

(6) David Thomson, **England in the 19'th Century**, Barnard and Ltd., Aylesbury, 1964, s. 86.

(8) Dobb, **Op. Cit.**, s. 31.

ikinci kere etkiledi. Yeni icatlarında katkısıyla kütle üretim zorunluluğu belirmişti. Bu da küçük, özel, ev tezgâhlarının da üretimden ötede bir üretim gereğini duyurdu. Bu nedenle birçok üretim kollarında seri üretime geçildi ve bu da aile birimi içindeki üretimi kâr getirmeyen bir düzeye indirdi. Seri üretim, fiyatları düşürmüş, küçük üreticiler rekabet edemez duruma düşmüşlerdi. Kapital sahipleri, genellikle büyük çiftçiler, topraktan uzaklaştırılmış nüfusa evlerinde yapabilecekleri iş siparişleri vereceklerine, kendilerine ait iş yerlerinde ücrete dayanan bir emekçi sınıf yaratılmışlardı. Daha sonraları ülkenin her yerine dağıtılmış bulunan bu nisbeten küçük iş yerleri gayet büyük barakalarda bir araya getirilmiş ve böylelikle 19. yüzyıl İngilteresinin önemli endüstri şehirlerinin çekirdekleri kurulmuştu.

Bu arada diğer önemli bir gelişme de sanayi kapitalistin doğmasında büyük bir etken oldu. Mal sahibine, ücret karşılığı çalışan bu nüfus yalnızca ucuz bir üretim aracı değil aynı zamanda kârlı bir pazardı da. Önceden kendi yarattığını kendi tüketen bu yeni sınıf şimdi kendi yarattığını satın almak zorunluğundaydı. Satıcı büyük çiftçi, alıcılar ise onun işçileriydiler. Bu yeni sınıfın bir zamanlar kendilerine ait olan üretim araçlarından ayrılmaları yerli kırsal endüstriyi çökertmiş böylelikle tarım ile endüstri arasındaki büyük kopma baş göstermişti. Bu kopma sonucu endüstri kapitali bütün ülkeye hakim oldu.

Unutulmaması gereken diğer önemli iki etken de sanayi kapitalinin doğmasında önemli rol oynadılar. Bunlardan ilki boğaz tokluğuna çalıştırılacak iş gücü yaratan esir ticaretidir. Liverpool şehrini büyük ölçüde esir ticareti zenginleştirmiştir. Utrecht barış sözleşmesiyle İngiltere İspanyadan Afrika ile Latin Amerika arasındaki esir ticareti yetkisini kopartmış ve 1743 yılına kadar Latin Amerikaya yılda 4800 esir satarak bu sözleşmeden faylasıyla kârlı çıkmıştır. (9) Liverpool limanında esir ticaretiyle uğraşan gemilerin sayısı yıllara göre şöyle bir artış göstermektedir. 1730 da 15, 1751 de 53, 1760 da, 74 1770 da 96 ve 1792 de 132. (10)

Ticari kapitalin birikiminden önemli bir rol oynayan esir ticaretinden başka ikinci etken olarak dominyonların ele geçirilişini belirtebiliriz. Dominyonları sayesinde Avrupa'nın dışında talan, soygun, esaret ve cinayetle elde edilen hazineler İngiltereye taşınarak kapital haline dönüştürülmüştü. Sanayi kapitaline dönüştü-

(9) Marx, **Op. Cit.**, s. 785.

(10) **İbid.**, s. 785.

rülen bu ticari kapitali elde etmek pek zor bir şey değildi. 1769 ve 1770 yılları arasında Hindistan'da üretilen bütün pirinci ucuza satın alan İngilizler eski sahiplerine tekrar satmak için fahiş fiyatlar istemişler, çaresiz kalan halk istenilen fiatı ödemek durumunda bırakılmıştı. (11) İngiliz sanayi kapitalizmi hintlilerin ve Afrikalı kara derililerin hayatları pahasına kuruluyordu.

Önceden de belirttiğim gibi bir araya getirilen işçiler büyük barakalarda çalıştırılıyor ve bu merkezler ilerdeki sanayi şehirlerinin çekirdeğini meydana getiriyorlardı. Makinaları işleten çarkların dönmesi için su kenarlarında kurulan bu fabrikalarda pek bol ve pek ucuz olan işçiler en ilkel şartlarla çalıştırılıyorlar, yasaların denetiminden uzak çalışma koşulları bu yeni proleten sınıfın ortalama yaşama süresini 33 yıla indiriyordu. (12) Sanayi üretiminin getirdiği büyük kârlar daha fazla üretime yol açtığından bu korkunç iş yerlerinde yeni egemen sınıflar işçilerini geceli gündüzlü çalıştırmak zorunluğunda bırakıyorlardı. Akşam mesaisinden dönenler sabah mesaisine gideceklerin yeni terk ettikleri yataklara giriyorlar, akşam tekrar işe gitme zamanı gelince sabah işçileri onların terk ettikleri yataklara giriyorlardı. Bu nedenle dokuma ve kömür endüstrilerinin beşiği Lancashire'de şöyle bir söz vardır. «Lancashire'de yataklar her zaman sıcaktır».

SANAYİ DEVRİMİNİN İNGİLİZ TOPLUMSAL YAPISINA ETKİSİ :

Waterloo savaşından hemen sonra İngiltere bütün tarihi boyunca geçirecek olduğu toplumsal değişimin hemen hemen yarısına ulaşmıştı. Endüstri, Lancashire'in büyük pamuk dokuma fabrikalarında ve kömür madenleri ile çelik fırınlarında yoğunlaşıyordu. Buharla işleyen makinalarla çekilen ve örülen ham pamuğun 1815 ithalatındaki yeri 82 bin paundu. 1860 da bu rakam 1 milyar paunda ulaşacaktı. (13) Pamuklu endüstrinin yanı sıra yün sanayiinde de aynı süratli değişiklik yer alıyor, ve özel şahıslara ait bu dev fabrikalarda binlerce erkek kadın ve çocuk en ilkel koşullar altında İngiliz sanayiinin pazarlarına kumaş örüyorlardı. Dokumanın yanı sıra demir, kömür, makina endüstrileri de bu hızla ge-

(11) Aynı nedenle 1866 yılında yalnız Hindistan'ın Orissa eyaletinde 1.000.000 dan fazla Hindu açlıktan ölmüştü. Bakınız Marx, **Op. Cit.**, s. 777.

(12) D. Caradog Jones, **Social Conditions in England and Wales**, Clarendon Press, Oxford, 1958.

(13) Thomson, **Op. Cit.**, s. 13.

lişan toplum üzerinde önemli birer etkendiler. Bir süre önce sona eren savaşların gelişmesini hızlandırdığı bu ağır endüstriyi 1830 larda başlayan demir yolları çağı ulusal zenginliğin başlıca kaynaklarından biri yapmıştı. Joseph Bramah, Henry Maudsley gibi kişilerin icatlarıyla makina endüstrisinin temelleri atılıyor ve makina yapan makinalar endüstri devriminin yeni bir aşamasını açıyordu.

Ulaştırma alanında su kanalları ağı Waterloo'dan önce hemen hemen tamamlanmış ve endüstri merkezlerini madenlere ve limanlara bağlayan yollar hızla gelişmişti. 1848 de İngilterede 5000 mil demir yolu işletmeye açılmış haldeydi. (14) Fransız deniz gücünü yıkan Nelson'un kraliyet donanması dünyanın bütün denizlerinde İngiliz Ticari çıkarlarını koruyacak güçte ve İngiliz ticaret filosu da en uzak limanlara ulaşacak yetenekte idi. İngiltere, ticaret filoları arasındaki rekabeti mutlak bir zaferle sonuçlandırmıştı. 1838 de Fransa'nın 9693 tonajına karşılık 82.716 tonajlı gemisi vardır. 1860 da rakamlar İngiltere lehine 500.000 bin tonaja çıkarken Fransa ancak 70 bin tonaja ulaşabilmişti. (15) İngiltere ve Fransa zaman geçtikçe deniz aşırı ticarete daha da fazla bağlanıyorlardı. Fransa'nın kara hudutlarından yaptığı ticaret dış ticaretinin % 45 iken 1845 yılında % 25 e inmişti. (16) Rakamlar deniz ticaret yollarının gittikçe artan önemini gösterir. 19. yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru dünya demir üretiminin yarısına sahip olan İngiltere 30 yıl süresinde bu üretimi 3 misline çıkardı. Bu üretim genel olarak gemi yapım endüstrisi tarafından kullanılıyor, İngiltere'nin siyasal ve ticari gücünü garanti altına alacak dev bir donanma yaratılıyordu. Bu gelişmeler nedeniyle ve oldukça uzun süren barış döneminde İngiltere gerek iç politikasının istikrarı ve gerekse sanayi devriminin yarattığı kapital birikimi sonucu büyük bir zenginlik ve ilerleme devresine girmişti. 19. yüzyılın 2. yarısında İngiliz dış ticareti Fransız, Alman ve İtalyan dış ticaret toplamlarından daha fazla, Amerikan dış ticaretinin ise hemen hemen dört katı idi. (17) Endüstriyel ve Ticari sınıflar gerek servetleri gerekse de üretim araçlarının kontrolüne sahip olduklarından İngiliz Siyasal yaşantısını ve kültürünü denetler hale gelmişlerdi. 19. yüzyılın ilk yarısında bu endüstri ve ticari güçler İngiliz mali politikasının eski-

(14) *İbid.*, s. 100.

(15) Vernon John Puryear, *International Economics and Diplomacy in the Near East*, Stanford University London, 1835, s. 110.

(16) *İbid.*, s. 110.

(17) Thomson, *Op. Cit.*, s. 101.

miş, yetersiz kayıt ve kurallarla baltalandığı görüşünde idiler. Ortak çıkarları, yeni koşullara yetersiz kalan bu kayıtları ortadan kaldırmakta idi.

Sanayi Devriminin Doğurduğu Akım : Laissez - Faire :

İngiliz tüccarını ve sanayicisini engelleyen kayıtlara bakarsak bunların üzerinde niçin bu kadar önemle durulduğunu ve hemen Waterloo'dan sonra belirmeye başlayan «free trade» akımının nedenlerini görürüz. 1815 yılında, sanayi devriminin başlangıcında bulunan İngiltere, halâ siyasal yaşantısını tarımsal çıkarların yönettiği bir ülke idi. Harp yılları içersinde İngiliz tarımı ülkenin bütün buğday ihtiyacını karşılayacak ölçüde buğday üretti. Fakat harp bitince ticaret yollarını açan barış, buğday fiyatlarını da düşürdü. İngiliz parlamentosunu meydana getiren parson, squire gibi kırsal İngilterenin çıkar sahipleri hemen bir gümrük korunma kanunu geçirerek 1815 yılında İngiliz buğdayının bir quarter'i 80 shillinge ulaşmadan buğday ithal edilmesini yasakladılar. (18) Çıkarılan bu tahıl kanunu ekmeği pahalılaştırmış ve toprak ağalarının, çıkarlarını korumak için endüstri şehirlerinin halkı zararına geçirdikleri bu kanun, tarımcılarla sanayicilerin arasındaki derin uçurumu meydana getirmişti. İşçilerini doyurabilmek için daha fazla yevmiye vermeye zorlanan sanayiciler böylelikle mallarını daha pahalıya üretiyorlar, bu da sonuç olarak İngiliz mallarının dünya pazarlarında rekabete girmesini engelliyordu.

İngiliz sanayicisinin dış pazarları ele geçirebilmesi için tahıl kanunlarının kaldırılması gerekiyordu. Halkın sokaklarda "ucuz ekme" diye gösteriler yaptığı yıllarda, 1820 lerde) Londralı tüccarlar, İngiliz Parlementosuna, gelecek 40 yıla hakim olacak ekonomik ilkeleri kapsayan bir mesaj gönderdiler. Bu mesajda şu iki önemli ilke bulunuyordu. 1) Tutucu kayıtlardan kurtulmak, dış ticarete mümkün en büyük gelişmeyi sağlayabilmek ve ülkenin kapital ve endüstrisine en iyi direktifleri verebilmek için gereklidir. 2) Her tüccarın kişisel davranışını ayarlayan, en ucuz pazardan alıp en pahalı pazarda satma kuralı bütün ulusun ticaretinde uygulanması gereken yararlıktadır.

44 yıl önce *The Wealth of Nations* da Adam Smith tarafından ortaya atılan bu ilkeler İngilterenin mali ve ticari politikasını yenileştirmede kullanılmak isteniyor, ve sonuç olarak ortaya temelin-

(18) *İbid.*, s. 35.

de J. Bentham'ın *en büyük sayının en büyük mutluluğu* (19) ilkesinin yattığı serbest ticaret akımı çıkıyordu.

Sanayi Devrimi ve Getirdiği Siyasal Düzen :

Sanayi devriminin yarattığı toplumsal değişim sonucu beliren ve artık İngiliz endüstri ve ticaretini yöneten yetersiz kuralların dışına çıkılmasını öngören ulusal düzeyde baskılar sonucu 1832 parlamento reformu kanunu geçirildi. (20) 1832 Parlamento Reformunun önemi ancak toprak ağaları tarafından yönetilen tarımsal bir ülkenin nasıl büyük bir aşama geçirerek endüstri devriminin yarattığı sınıfların denetimi altına girdiği göz önünde bulundurulursa belirir. Bu reform sonucu oy hakkı daha geniş bir kütleye tanınmış ve bu nedenle sanayi çıkarları ağırlıklarını İngiliz siyasal yaşantısına koyabilecek yeteneğe kavuşmuşlardı. Reform sonucu İngilterede seçmen sayısı % 50 ye yakın bir artış göstermiş ve 43 yeni endüstri bölgesi ve şehri temsilci gönderme hakkını kazanmışlardı. (21) Bunların arasında İngiliz endüstrisinin ana merkezleri olan Manchester, Birmingham, Sheffield ve Leeds gibi hızla büyüyen şehirler de vardı. Böyle bir gelişim sonucu artan seçmen karşısında siyasal partilerde artan seçmen kütlelerini ele geçirmek için hem örgütlenmek gereğini duymuş hem de sanayi devriminin bir ürünü olan bu toplumsal gücün niteliği karşısında tutucu kurallardan tavizler verme yolunu benimsemişlerdi. Sonuç olarak modern parti sisteminin ilk belirtileri İngiliz siyasal yaşantısında görülmeye başlanmış ve İngiliz sanayicisi çıkarlarını politika kanalıyla koruma ve denetleme yeteneğine kavuşmuştu.

Endüstri şehirlerinin işçi seçmenleri 1832 den hemen sonraki genel seçimlere katılma hakkını elde edince İngiliz parlamentosunun niteliklerinde de büyük değişimler oldu. Gümrük koruma kanunlarına ve tarımsal çıkarlara karşı olan sanayi ve ticaret çıkarları parlamento reform kanununun açtığı yollardan İngiliz politikasına yön veren organları ele geçirmeye başladılar. İngiliz politikası sanayi devriminin yarattığı yeni bir egemen sınıfın eline geçiyordu.

(19) Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız : G. H. Sabine, **A History of Political Theory**, G. G. Harrap and Co. Ltd., London, 1960, ss. 566-70. «Free Trade» için bakınız : Thomson, **Op. Cit.**, ss. 77-83.

(20) D. L. Keir, **The Constitutional History of Modern Britain**, Charles Black, London, 1961, s. 371.

(21) Thomson, **Op. Cit.**, s. 71.

1840 larda, Başbakan Peel Laissez - Faire ilkelerini engelleyen Denizcilik ve Tahıl kanunlarını kaldırıyor ve Tarım-Sanayi arasındaki ulusal düzeydeki çatışma sanayi ve ticaret çıkarlarının lehine olarak sonuçlanıyordu. (22) Devlet böylelikle kendini yeni toplumsal güçlere uygulamaya çalışırken ekonomik politikası kadar iş politikasını ve idare örgütünü de değiştiriyordu.

İngiliz Sanayiinin Dış Pazar Sorunu :

Gümrük korunma kanunlarının serbest ticaret akımı sonucu kaldırılması dünyanın dört bir yanından gelen ham maddelerin az bir gümrükle İngiltereye sokulabilmesini sağladı. Besin maddelerinin de ucuzlaması işçi ücretlerini düşürmüş, ucuz ithal edilen ham maddelerle birlikte sanayi üretimi dünyanın en ucuz pazarlarında bile rekabete girişebilecek niteliğe kavuşturulmuştu. Ucuz ekmek ve ucuz hammadde İngiltereyi diğer hiç bir ülkede olmayan maddi refah düzeyine çıkarırken İngiliz ihracaatı da 1842 yılında 47.250.000 sterlin'e ulaşıyor ve 1865 de ise 200.000.000 sterlini buluyordu. (23)

Rekabet tanımayan bir düzeyde gelişen İngiliz ihracatı karşısında kendi sanayi devrimlerini yeni geçirmekte olan Manş'ın öteki yakasındaki devletler derhal korunma tedbirlerini almışlar ve kendi yerli sanayileri için çok zararlı olabilecek İngiliz sanayi maddelerine yüksek gümrük duvarlarıyla set çekmişlerdi. Şimdi İngiliz sanayicisi ve tüccarı kadar onların temsilciliğini yapan İngiliz devlet adamının da elde etmek istediği tek bir unsur vardı. Sanayiinin gelişmesi, üretim araçlarını ellerinde tutan sınıfların refahı ve egemenliği için gerekli bu unsur, "dış pazar"dı. İngilterenin ihtiyaçlarının kat kat üstünde üretimde bulunan İngiliz endüstrisi, yaşamak için ürünlerine dış pazar bulmak zorunluğundaydı. Dış pazarlardan elde edeceği kâr artışıyla yeni yatırımlara gidilecek, maksimum kâra geçmek için artan üretime dışarda daha da fazla alıcı bulmak gerekecekti. İşte Batı Avrupa uluslarının ülkelerini gümrük duvarlarıyla çevirdiği XIX. yüzyıl başlarında İngiliz dış politikası şu ilkelerin gerçekleşmesi çabasıındaydı.

1) Çok ucuz ham madde sağlanabilecek ülkeler üzerinde önemle durulması.

2) Yer altı zenginliklerine kolayca el koyabilmek için kendi yeraltı zenginliklerini kullanamıyacak kadar sanayileşmemiş ve teknolojik yeteneklerden uzak ülkelerin elde edilmesi.

(22) Keir, Op. Cit., s. 368.

(23) Thomson, Op. Cit., s. 83.

3) Bu çeşit ülkelerin aynı zamanda dış ticarete en büyük kârı bırakacak nitelikte olmaları gözönünde bulundurularak hızla İngiliz etki bölgesi kapsamına sokulmaları.

4) Ucuza elde edilen ham maddeleri işleyip tekrar eski sahiplerine satma, ticari kolaylığı bir yana, ülkelerin yerli sanayilerini yıma bakımından yararlı olacağından böyle bir ticari ilişkiye öncelik tanınması. Örneğin Mısır pamuğuyla Manchester tezgâhlarında dokunan kumaşlarla Mısır halkının giydirilmesinin yollarının araştırılması.

5) Dış Pazar olarak elde edilmeye çalışılan ülkede İngiliz ihracat maddelerini üreten sanayii en kısa zamanda çökertecek tedbirlerin alınması, (Bunun Osmanlı İmparatorluğunda nasıl yapıldığını ileriki bölümlerde ayrıntılı bir şekilde göreceğiz).

6) Yardım ve ekonomik gelişme perdesi altında bu memleketlere bir takım yardımlar yapılması ama bunları özellikle o ülkenin ihraç mallarını daha ucuza getirecek liman, yol, antrepo gibi yatırımlarda kullanılması.

7) Parlamento ve dolayısıyla İngiliz siyasal gücüne hakim İngiliz sanayicisi ve tüccarı İngiliz devlet otoritesi ve gücünü ticari amaçlarına alet edebilmesi. (24)

1830 larda, İngiltere'de, politikayla ticaretin arasında gittikçe güçlenen bağlar sonucu, İngiltere gerekirse, ticaretini harp yoluyla geliştirmek ya da korumak tutumunu benimsiyordu. Bunun en açık örneği Çindeki haşhaş savaşlarıdır. 1840-42 yıllarında İngiliz tüccarının Çin pazarını devlet zoruyla açtığını görüyoruz. (25)

OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN TOPLUMSAL VE EKONOMİK YAPISI

İngiltere'de bütün bu siyasal ve ekonomik gelişmeler olurken Osmanlı İmparatorluğunda İngiliz çıkarlarına ve görüşlerine uygun bir takım sorunlar doğuyor ve çağının çok gerisinde kalmış bu küçük ülke her sanayi devletinin ele geçirmek istediği çok kârlı bir pazar olarak beliriyordu.

(24) Ayrıntılı bilgi için bakınız: Ünsal Özkay, «Çin Halk Cumhuriyetinin Doğuşu», **S. B. F. Dergisi**, C. XXII, No. 4, (1967), Yusuf Kemal Tengirşenk, «Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti», **Tanzimat**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, ss. 297-98.

(25) Özkay, **Op. Cit.**, ss. 293-371.

XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun sanayi ve ticaret yeteneklerini incelemeden önce toplumsal yapısını incelemek yararlı olacaktır.

XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu bütün sınıf ve halk tabakalarıyla şöyle bir piramidi meydana getiriyordu : Başta Osmanoğulları ve saray ,onun hemen altında da Osmanlı tarihçilerinin Erbab-ı Seyf dedikleri paşalar ve asker sınıfıyla birlikte ulema ve kâtipler sınıfı vardı. Bunların altında sanatkârlar ve en alt tabakada da (reaya - raiyet) tabi anlamına gelen emekçiler, halk kütleleri bulunmaktaydı. Sarayın hemen altındaki sınıfta kendi içinde idareciler, ulema, kâtipler ve askerler diye dörde ayrılırdı. Bunlardan bir kısmının yaptıkları hizmet tımar ve zaamet isimleriyle bilinen aynı ödeme sistemiyle karşılanırdı. (26)

Osmanlı İmparatorluğunda Ticari Kapital ve Yeni Egemen Sınıflar :

XVII. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu doğal hudutlara dayanarak duraklamış ve bir süre sonra hızla gelişen batı teknolojisi ve askeri gücü karşısında gerilemeye başlamıştı. Bu yavaş yavaş çöküş fütühat geliriyle beslenen hazineyi boşaltmış ve bir zamanların bu çok varlıklı İmparatorluğu mali yeteneksizliğe düşmüştü. Bu nedenle, önceden dürüstlüğe, çalışkanlığa ve yeteneğe verilen has ve zeamat çabuk ve çok gelir temin etsin diye en fazla vergi vermeyi kabullenen kişilere bırakılmaya başlandı. Ticari kapitalizmin doğurduğu ve Osmanlı ticaretine hakim bu sınıf, böylelikle tarımsal üretimi ellerine geçirmiş oluyordu. IV. Murat devrinden beri kanuna ve şeriata aykırı olarak yeteneksiz fakat kapital sahibi tüccar-tefecî sınıfına verilen bu hizmet karşılığı hak, ticari bir kast meydana getirmişti. (27) Tımar ve zeamete sahip olmak için rüşvet almış yürümüş ve saray bu işte hediye yarışına giren adamlarla dolup taşmaya başlamıştı. Tımar ve zeamet sistemindeki toprak sorunu önceleri bir «nişançılık»a tabi ve «emin»ler kanalıyla yürütülürken en fazla vergi vermeyi taahhüt eden, bu «müteahhit» niteliğine sahip kişilere devredilmeye başlanıyor, verdikleri verginin bir iki katını çıkarmak hevesinde olan bu kimseler çiftçiye her türlü işkenceyi yapmakta ve devlet malını harap etmekten de çekinmiyorlardı. (28)

(26) Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, «Tanzimatta İçtimai Hayat», **Tanzimat**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, ss. 640 - 41.

(27) **İbid.**, ss. 641 - 43.

(28) **İbid.**, ss. 641 - 44.

Aynı yolsuzluk sanatkâr sınıfının içinde de gözükmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu için Manchester, Marsilya ve Leipzig arasında devam eden rekabet sonucu Türk esnaf hayatı sarsılmaya başlamış ve İmparatorluk içindeki Musevi ve Hıristiyan teba ötedenberi İmparatorluğun ekonomik hayatında oynadıkları kendilerine özgü rollerine ek olarak şimdi de Avrupa ile Türkiye arasındaki ticari ilişkileri (29) denetlemeye başlamışlardır.

Rumlar Akdeniz sahillerinin ticaretine hakim olmuş Ermeniler ise İmparatorluğun iç finansman işlerine girmişler ve Urquhart'ın dediği gibi her zaman «Sarayın ve vilâyetlerde paşaların dayanabilecekleri birer iktisadî güç» haline gelmişlerdir. Urquhart şöyle devam etmektedir : «Ermenilerin ticari işlerdeki maharetleri, Türkçeye vukufu, Türk İdarecisine kıymetli yardımlarda bulunmalarına sebeptir. Vergiler ekseriya aynî olarak tediye edildiğinden, Türk İdaresi tüccar Ermeninin maharetinden istifade etmektedir. Bankacılığın ilk ve iptidai şekli olan sarraflık Türkiye'de bunların elindedir. Hatta Ermeniler servetleriyle, işgüzarlıklarıyla bir sadrazam intihab ettirecek kudrete bile mâliktirler. Paşaların yanındaki malî memurlar ekseriya Ermenilerdir. Eyâletlerin mahsulleri onlarıdır. İmparatorluk devrinde yalnız ticarete değil sınaî teşebbüslerde bile Ermenilerin rolleri dikkate değer.» (30) Urkuart'ın deyişiyle adeta bir sınıf meydana getiren gayri müslim vatandaşların yanı sıra sınıflar ve tabakalar piramidinin alt tabakasını meydana getiren Türk köylü ve esnafı gittikçe çökmekteydi.

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA 1838 DEN ÖNCEKİ SANAYİ

Paul Masson ve Urquhart gibi yazarların kitaplarından aldığımız bilgiler, 18. yüzyıl sonlarında Osmanlı İmparatorluğunda küçümsemiyecek bir sanayinin varlığını ortaya koymaktadır. Daha tamamiyle ortadan kalkmamış olan bir sanayi gittikçe sönmesine rağmen yine de belirgin bir üretimde bulunuyordu. 18. yüzyılın sonunda Fransa ile Türkiye arasında ithalât ve ihracat bu konuda açıklık getirebilir. Masson'a göre Fransa 1788 yılında Türkiye'den 2.300.000 livre kıymetinde pamuklu bez ithal etmiş ve 1789 yılında da pek ağır gümrük vergilerine rağmen ithal ettiği ipekli dokuma 187.000 livreye ulaşmıştır. (31) Buna karşılık Fransa'nın Türki-

(29) *İbid.*, s. 642.

(30) *İbid.*, s. 644'den D. Urquhart, *La Turquie et ses Ressources*, Paris, 1836, s. 206.

(31) Ömer Celal Sarç, «Tanzimat ve Sanayimiz», *Tanzimat*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 423.

ye'ye pamuklu ihracaatı yok gibidir. 1788 - 89 yıllarında Türkiye ye ihraç edilen pamuklu bezin kıymeti yılda 42.000 livreyi aşmamıştır. (32) Bu devrede Osmanlı İmparatorluğu dokumadan başka önemli ölçüde pamuk ipliği de ihraç etmektedir. Her yıl 250.000 kilo pamuk ipliği özellikle Avusturya ve Almanya'ya gönderilmekte Viyana, Peşte, Leipzig, Dresden, Anspach, Beyrut şehirlerindeki dokuma fabrikaları geniş ölçüde Osmanlı ipliği kullanmaktaydı. (33) Fakat bu devrede Osmanlı İmparatorluğunun sanayii halâ dokuma ve iplik ihracatçısı durumunda bulunmakla beraber artık eski gücünde değildir. Ülkede kullanılan malların oldukça büyük bir kısmı artık dışardan gelmektedir. Sanayi daha tamamen sönmemiş olmasına rağmen genellikle geri kalmış ve dış ülkelerdeki gelişmeyi izleyememiştir. Avrupada yeni kurulan ve gelişen bazı sanayi merkezlerinin rekabeti ile Türkiye başa çıkamadığından dışardan Osmanlı İmparatorluğuna yünlü kumaşlar, şeker, kağıt, makina, ve diğer yapılmış eşyalar gibi birçok sanayi maddeleri gelmektedir. Türkiye'nin gelişen batı endüstrisi karşısında ithalâtı genellikle sanayi maddelerini kapsamaktadır. Örneğin 1788-89 yıllarında Türkiye Fransa'ya ortalama 3.600.000 livre kıymetinde hammadde ihraç etmişken Fransa'nın Türkiye'ye sanai maddeleri ihracatı 8.140.000 livre tutuyordu. (34) Osmanlı İmparatorluğunun ihracatında en önemli yeri hammaddeler almakta ve ham pamuk ve yün ihracatı dokunmuş kumaş ihracatına oranla çok daha büyük bir yer kaplamaktadır. Bunun başlıca nedeni ise mamul ihracat yapılan memleketlerde sanayiinin hızla ilerlemesi ve sadece hammadde yutan büyük imalat merkezlerinin gittikçe gelişmesidir. Örnek olarak İngiltere'yi gösterebiliriz. 1782 de 11.828 ton olan İngiliz ham pamuk ithalâtı iplik makinasının ve dokuma makinasının icadının da etkisiyle 1820 yılında 144.818 tona ulaşmıştı. (35)

Özet olarak diyebiliriz ki 19. yüzyılın başlarında Osmanlı sanayii gerek ülkenin ihtiyaçlarını karşılamak gerekse de ihracat bakımından eski önemini yitirmiş fakat henüz tamamıyla çökme durumuna gelmemişti. 1812 yılında İşkodra'da 600 dokuma tezgâhının bulunduğunu biliyoruz. Aynı yılda Tırnova'daki dokuma tezgâhlarının sayısı ise 2000 dir. Yine bu yüzyılın başlarında Bursa'daki 1000 ipek dokuma tezgâhı yılda 25.000 okka ipek üretebilecek kapasitede, 1838 yılında İstanbul da üretimde bulunan kumaş tezgâh-

(32) *Ibid.*, s. 423.

(33) *Ibid.*, s. 424'den, Urquhart, *Op. Cit.*, ss. 75-78.

(34) Paul Masson, *Histoire du Commerce Français dans le Levant au XVIIIème Siècle*, Paris, 1911, s. 472.

(35) Sarç, *Op. Cit.*, s. 424.

larının sayısı ise 2750 idi. (36) Aynı yıllarda Halep'teki pamuk dokuma üretiminin 300 büyük imalathanede yapıldığını görüyoruz. Yine Halep'de ipekli kumaş dokuyan 200 özel şirket bulunmaktaydı. (37) 1925 yılında Osmanlı İmparatorluğu İngiliz pamuk ipliği imalatının tamamını karşılarken İngiliz moher ipliği ithalatının % 80 ini gene Osmanlı İmparatorluğu karşılıyordu. (38)

Osmanlı İmparatorluğu sanayiinin bütünüyle çökme devri daha ilerdeki yıllarda iç ve dış unsurların etkisiyle başlayacaktır. Bu çöküşü etkileyen iç unsurların başlıcası ülke içindeki düzenin fütihat gelirinin azalmasıyla bozulması sonucu bir ticari kapitalist sınıfın Osmanlı ekonomik mekanizmasını ele geçirmesidir. Gayri müslim reayanın hakim olduğu bu kapitalist sınıf aracılığı ile Osmanlı İmparatorluğuna ticari ve sanayi güçlerini kabul ettiren batı Avrupa Ülkeleri de Osmanlı sanayi çöküşünü etkileyen dış unsurların başlıcalarıdır.

Osmanlı Ülkesini Açık Pazar Olmaya İten İç Unsurlar :

Batıdaki sanayi devriminin yarattığı dış pazar gereği Osmanlı İmparatorluğunun önemini kat kat arttırmış ve Osmanlı Ülkesi hem ucuz hammadde temin edebilecek hem de batı tezgâhlarının ürettiği malların rahatça sergileneceği bir açık pazar yapılmak istenmiştir. Dışardaki kapitalist içerde dayanabileceği, güvenebileceği bir vurguncu kast da bulmuştu. Ticaret kanalıyla edindiği kapitale has, zeamet, tımar sisteminin yozlaşması sonucu tarımsal üretimi de ele geçiren bu sınıf dışardaki kapitalist için çok yararlıydı. Bunun nedenleri şöyle sıralayabiliriz.

1) Batı sanayii özellikle hammadde talep eden bir sanayi idi. Osmanlı İmparatorluğundan ithal edilebilecek pamuk, yün, keten tohumu, işlenmemiş ipek, tiftik gibi maddelerin üretimi yukarıda belirtilen sınıfın elinde idi. Batı kapitalisti seri üretim yaptığı için ürettiği malı Osmanlı sanayicisinden daha ucuza çıkarabiliyordu. Bu nedenle hammaddeye Osmanlı sanayicisinden daha fazla fiyat verebilirdi. Böylelikle Osmanlı üreticisi ticaretin batıya açılmasından fazlasıyla yarar sağlayacak, batı kapitalizmine çıkarı ile bağlanacak ve onun en büyük savunucusu olacaktı.

2) Batı kapitalizmi kendisine bağladığı bu sınıfa kendi ticarî kârından komisyon vererek de tatmin edebilirdi. Böylece ürettiği

(36) Osman Nuri, **Mecellei Umuru Belediye**, Cilt 1, İstanbul, 1922, s. 750.

(37) Sarç, **Op. Cit.**, s. 428'den A. Viquesnel, **Voyage Dans la Turquie d'Europe**, Paris, 1868; s. 297.

(38) Frank Edgar Bailey, **British Policy and the Turkish Reform Movement**, Harvard University Press, London, 1942, Table 8.

hammaddeyi batıya satan bu sınıf batının mamul maddelerinin de Osmanlı İmparatorluğunda yayılıp satılmasına aracılık edecekti. Her iki alanda da kârlı çıktıktan sonra bu sınıfın düzenin süregelmesini istemesi çok doğaldır. Bu nedenle bu ticari sınıf Osmanlı iç politikası üzerinde süreli olarak batı taraftarı baskıda bulunacaktı. Kapital gücüne dayanan bu sınıfın siyasal gücü de elinde bulundurması çok olağandır. Daha önce belirtilen Urquhart'ın sözü bu konudaki kanıların doğruluğunu gösterir. «Hatta Ermeniler servetleri işgüzarlıkları ile bir sadrazam intihap ettirecek kudrete bile maliktirler.» Bu nedenlerden ötürü yabancı himayesindeki tüccar-tarımsal üretici sanayi devriminin yarattığı pazar gereğinin dışardan gelen baskısı ölçüsünde içerden bir baskı göstermiş ve batılı kapitalist ile doğulu tüccar elele vererek 1838 ticaret sözleşmelerinin ağır hükümlerini Osmanlı Devletine kabul ettirmişlerdir.

İngiliz Ticari Çıkarları ve Avrupa Gümrük Politikası :

Soruna Batı Avrupa devletlerinin gümrük politikaları açısından bakarsak İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu üzerinde bu derece önemle durmasının nedeni daha iyi belirir. Sanayi devrimi Manş'ın öteki yakasına sıçradığı zaman Batı Avrupa ülkeleri gelişen sanayilerini özellikle İngiliz mallarının getireceği zarardan korumak için yüksek gümrük yasaları geçirmişlerdi. Fransa 1825 yılından başlayarak tekstil maddelerinin ithalini yasaklamıştı. (39) Daha sonraki yıllarda Alman gümrük birliği (Zollverein) İngiliz mallarını yasaklamamakla birlikte çok ağır vergiler koyarak ithalini hemen hemen imkânsız hale getirmiştir. Avusturya İmparatorluğu ise 1600 kalem eşyaya çok ağır vergiler koymakla kalmamış 69 kalem eşyayı tamamen yasaklamıştır. (40) Rusya ise aynı yıl süresince 300 kalem eşyanın Rusya'ya ithalini yasaklıyordu. (41) Bu tedbirler sonucu İngiltere dikkatini Batı Avrupadan Yakın-doğuya çevirmek zorunda kalıyor ve Osmanlı İmparatorluğu İngiliz ekonomik politikası açısından önem kazanıyordu.

Böylece Avrupadaki İngiliz pazarları olduğu gibi kalırken doğudaki ve Osmanlı İmparatorluğundaki pazarlar genişliyen İngiliz-sanayiini tatmin edecek bir hızla artmaktaydılar. Hele biraz sonra sözünü edeceğimiz 1838 ticaret sözleşmeleri imzalandıktan sonra İngiltere'nin Türkiye ile olan ticareti belirgin bir şekilde artmıştır.

(39) *İbid.*, s. 72.

(40) *İbid.*, s. 73.

(41) *İbid.*, s. 73.

Osmanlı Ticaret Yollarının Önemi :

İngiltere'yi ilgilendiren sorunlardan biri de ticarî açıdan ele geçirmek istediği Osmanlı İmparatorluğundaki ulaşım idi. Daha 1838 lerde İngiltere İran ile olan ticaretini Bombay'dan İzmir'e çevirmişti. (42) Batı Asya ve Hindistan ticaretinde ise Ümit burnundan dolaşmak yerine Trabzon limanını kullanıp oradan kara yoluyla Batı Asyaya ulaşmak çıkarları için daha uygun görülmekte idi. Ulaşımında sağlayacağı bu kolaylık İngiltere'yi Doğu Akdeniz politikasında daha aktif olmaya iten nedenlerden biridir. 1840 da İngiliz Ticaret Komisyonuna sunulan bir rapor İngiltere'nin Anadolu üzerindeki çıkarlarını göstermesi bakımından önemlidir. Bu rapora göre Amasya, Tokat, Diyarbakır, ve Bağdat'ı İran Körfezine bağlayacak Samsun'dan Güney Doğuya giden bir Askerî yol projesi teklif edilmektedir. Bu proje ile hem Türk yeraltı zenginliklerinden yararlanmak hem de Hindistanla irtibat kurmak yeteneklerinin doğacağı umuluyordu (43)

1838 TİCARET SÖZLEŞMELERİ VE OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA «LAISSEZ FAIRE» : 1838'i HAZIRLAYAN OLAYLAR DİZİSİ :

Osmanlı ticaret sözleşmelerinin 19. yüzyılda iki önemli devreyi kapsadığı ve bunlardan birincisinin 1838 - 1946 devresi olup İngiltere - Osmanlı ticaret sözleşmesiyle başladığı bilinir. (16 Ağustos 1838). İkinci devre sözleşmeleri ise Paris sözleşmesinden sonradır ve Türkiye'nin Kırım Savaşından sonra düştüğü bağımlı ve güçsüz durumun bir ürünüdür. (1860-1862). (44)

Sözleşme gittikçe uzayan 1820 İngiltere - Osmanlı İmparatorluğu gümrük tarifesindeki tartışmalardan çıktı. (45) Usule göre her 14 senede bir yenisi yapılmak üzere 1805 yılında İngiltere ile bir gümrük sözleşmesi imzalanmış ve bu sözleşme 1820 de yenilenmişti. Bu tarifeler ithalat ve ihracat maddelerinin değeri üzerinden alınacak % 3 gümrük vergisinin her maddenin değerine göre hesap edilmiş şeklini gösteriyordu. 1834 de yeni bir gümrük tarifesi sözleşmesi yapılması gerekirken İngilizler buna yanaşmadılar. Malların fiyatları yükselmiş olduğundan eski fiyatlar üzerine yapılmış olan 1820 tarifesi İngilizlerin daha işine geliyordu. (46)

(42) Baily, *Op. Cit.*, s. 113.

(43) Puryear, *Op. Cit.*, ss. 116 - 17.

(44) *İbid.*, s. 117.

(45) Tengirşenk, *Op. Cit.*, s. 299.

(46) *İbid.*, s. 299.

Ayrıca Avrupalıların Türkiye'de ticaretlerine kendi çıkarları açısından en büyük engel kapitülasyonların ve çeşitli ticaret sözleşmelerinin ortadan kaldıramadığı Yed-i Vahit usulü idi. 1833 de İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston «eşya imal edenler mamullerini alış fiyatı kendilerince tayin edilen imtiyazlı kimselere satmak mecburiyetinde kaldıkça Türk sanayiinin ileri gitmemesi zaruridir» diye yazıyor ve İstanbul'daki İngiliz Elçisi Ponsonby'e bu yolsuzluğun ortadan kaldırılmasının «Sultanın servet ve refahını arttıracaklarını» gerekenlere anlatılması hakkında emir veriyordu. (47)

Yine Avrupalılar açısından ticarete ikinci bir engel de yerli malları ancak yerlilerin alıp satabilmesi idi. Şikâyet konusu olan diğer iki nokta ise İstanbul'daki İngiliz Genel Konsolosu Cartwright'ın İngiliz Dışişleri Bakanlığına gönderdiği iki raporda da (1835 ve 1838 tarihlerinde) belirttiği unsurlardı. (48) Bunlardan birincisi Osmanlı İmparatorluğunun ihracına izin verdiği yerli mallardan gayet yüksek vergiler alması, ikincisi ise gümrük vergilerinin git-tikçe arttırılması ve hatta bu vergilerin yabancılara ait mağazalarda yapılan satışlardan da alınmaya kalkışılmasıdır. Ayrıca mal alış verişinde Osmanlı idaresinin istediği ruhsat teskeresi de yalnızca Osmanlı tebalarına verilen bir belge idi, ve kuşkusuz, yabancı tüccar bundan büyük zarar görmekte idi.

Bu arada Osmanlılar da bazı konularda çok haklı şikâyetlerde bulunmakta idiler. 1820 sözleşmesi üzerinden alınan % 3 verginin paranın değerini kaybetmesi nedeni ile 1934 yılında % 1-1.5 a kadar düşmesi üzerine Osmanlı Devleti İngiltereyi yeni bir gümrük sözleşmesi yapmaya zorlamaktaydı. (49) Londra Büyük Elçimiz Nuri Efendi 1834 de yeni bir sözleşmenin yapılmış olması gerektiğini öne sürerek Palmerston'a baskı yapıyordu. İngiltere sözleşmeyi yenileme yoluna gitmediği için Osmanlı hükûmeti de karşılık olarak İç Ticaret vergilerini arttırmak zorunluğunda kalmıştı. Kısaca belirtmek istenirse İngiliz tüccarının 1838 lerde şikâyet ettiği kayıtlar şunları kapsamaktadır :

1) Ağır vergiler : Yapağından ve Bursa İpeğinden % 5 ten % 21 e kadar, diğer mallardan ortalama olarak % 10 dan % 15 e kadar, hububat, zeytinyağı ve bakırın ihracı ise resmen yasak ol-

(47) *Ibid.*, s. 300'den Palmerstondan Ponsonby'e 30 Ocak 1833, F. O. 96, Orders 17.

(48) *Ibid.*, s. 300.

(49) *Ibid.*, s. 300.

duğundan bunlardan gayet ağır vergiler alınıyordu. Zeytinyağının ihracına % 33 vergi alındıktan sonra izin veriliyordu. (50)

2) Osmanlı İmparatorluğu dahilinde ticaret yapabilmek için bir Osmanlı Ticaret mübeşirine lüzum görülmesi: Bu konuda tüccara çok zorluk çıkartan bir takım kırtasiye kayıtları vardı ki bunun örneğini en çok ihraç maddelerinden biri olan zeytinyağı ticaretinde görebiliriz. «Tüccar zeytinyağı satın almak isterse divan temsilcisine mühürlü arzuhal gönderecek, memlekette zeytinyağı ihracı yasaklanmamışsa ve başka bir sakınca yoksa divan-ı Hümayûn emir vererek nereden ve ne miktar zeytinyağı alınabileceğini ve mübaşirin ismini verecek, emir başmuhasebeye kayıt olunacak, mübaşir elinde emir ile zeytinyağının belirtilen satış mahalline gidecek ve marifeti şer ile fiyatını tesbit ve kayıt ettirecek, sonra emirnamedeki miktarı rayiç fiyatla iki misli çarparak parayı tüccardan alacak, zeytinyağını satanlara paranın üçte biri verilecek üçte ikisi mübaşire teslim olunacak ve bütün bu geçenler emri şerifin arkasına zabıt varakası halinde yazılacak mahallin valisi, Voyvodası, Defterdarı ve İskele Emiri tarafından imzalanıp mühürlenecek, ve emri mübaşir başmuhasebeye götürecektir oradaki bir evvelki kayıtla kontrolü yapıldıktan sonra getirdiği paranın % 10 u mübaşire ücret olarak verilecek.» (51)

3) Osmanlı Devletinin gümrük tarifesi listelerinde afyonu belirtmekle beraber onu tekeline alması.

4) Osmanlı İmparatorluğuna ithal edilen mallardan, ihraç için sergilense bile ağır gümrük alınması, gelen mallar transit olarak İran'a gönderilecek bile olsa % 3 vergi alınacağına Osmanlı İdaresinin mutat vergileri alması.

5) Kahvenin iltizama verilmesi, ithal edenlerin kahveyi bir tekele (Yed-i Vahit) satmaya zorunlu bırakmaları.

6) İstanbul ve Ankara'daki bazı imalâthanelerin rekabete karşı korunması için bazı yün kumaşların himaye altına alınması. (52)

Bütün bu şikayetler yalnızca İngiliz tüccarının değil, fakat bütün Avrupalı tüccarın ticaretini engelleyen ve istedikleri ölçüde hareket edebilme yeteneklerini kısıtlayan unsurlardı. Bunlardan Osmanlı İdaresinin aldığı iç ticaret vergileri de en fazla şikâyete sebep olan unsurlardan biri olmuştu. Önceleri yabancı tüccar yalnız-

(50) Puryear, **Op. Cit.**, s. 120.

(51) Tengirşenk, **Op. Cit.**, s. 301-302.

(52) **Ibid.**, ss. 3001-302.

ca sahil şehirleriyle ilişki halinde olduğundan gelen mallardan Osmanlı İmparatorluğu mutlak % 3 vergisini almakla yetiniyordu. Fakat 19. yüzyılın başlarından bu yana İngilizler ticaretlerini Osmanlı İmparatorluğunun içlerine doğru yürütmeye başlayınca yine yalnız % 3 vergi vermekte ısrar ettiler. Osmanlı Hükümeti de gelirinden kaybetmeye başlayınca 1802 tarihinden başlayarak bu yabancı tüccarlara yerli tüccar muamelesi yapmış ve bu hakkını 1809 anlaşmasıyla İngiltere'ye kabul ettirmiştir. (53) Fakat şimdi yabancı tüccar bu vergiyi vermekten ısrarla kaçınıyor ve 1802 de yürürlüğe sokulan bu usulün yalnızca Osmanlı yerli malları için olduğunu öne sürerek bu usulün Osmanlı İmparatorluğunda satılacak yabancı malları kapsayamayacağı iddiasında bulunuyordu. İngilizin özlemle aradığı şey perakende ticarete az bir vergiye tabi olmak ve mallarını Türkiye'nin her noktasına başka hiçbir vergi vermeden taşıyabilmek hakkına sahip olmaktı. Yed-i Vahitlerde yabancı tüccarın ticarî gelirini düşürmekte idi. Bazı malları parakende satması yasaklanmış tüccar, tekelcinin uygun bulduğu fiyata malını devretmek zorunda bırakılmakta idi.

Bütün bu şikayetleri kendi lehine çözümlenmek isteyen İngiltere Ponsonby aracılığı ile Osmanlı Devletini sıkıştırırken Osmanlıların istediği yeni bir sözleşme yapmak değil, kendilerine 1838 deki fiyatlara göre eşyadan % 3 vergi sağlayacak yeni bir gümrük tarifesi elde etmek idi. Olaylar bu şekilde gelişirken Doğu Akdenizde yeniden belirmeye başlayan bir çıban başı Padişahı ve divanını İngiltere'nin kucağına itivermişti.

Mehmet Ali Paşa İsyanı ve Rus Tehlikesi :

Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa Yunan bağımsızlık hareketi ile başa çıkamayan Sultan Mahmut tarafından yardıma çağrıldığında yardımlarına karşılık Suriye'nin kendisine bırakılmasını Osmanlı Sultanından istemiş ve aralarında bir anlaşmaya varılmıştı. İkinci Mahmut Yunanistanı kaybedince verdiği sözü tutarak daha da fazla toprak kaybetmek istemedi. Gelişen olaylar sonucu Mehmet Ali'nin oğlu İbrahim Paşa kumandasında güçlü bir ordu Suriye'yi aldıktan sonra İstanbul üzerine yürüdü, ve Osmanlı Ordusunu Konya civarında büyük bir bozguna uğrattı (1833). (54) Stratford Canning'in İngiliz Hükümetini bu konudaki sürekli uyarmaları sonuçsuz kaldı. Çünkü bu sırada İngiltere doğu Akdenizden daha önem-

(53) *Ibid.*, s. 302.

(54) Ayrıntılı bilgi için bakınız: Fahir H. Armaoğlu, **Siyasî Tarih**, Sevinç Matbaası, Ankara 1964, ss. 111-133.

li bulduğu Belçika sorunu ile uğraşıyordu. Çaresiz kalan İkinci Mahmut Rusya'yı yardıma çağırdı. İhtiyar Sultanı kuşkulandıracak bir çabuklukla yardıma gelen Rusya ile 1833 de Hünkâr İskeleyi Sözleşmesi imzalandı. Bu sözleşmeyle Rusya, Boğazlar üzerinde çok büyük haklar elde ediyordu. (55) Osmanlı İmparatorluğunun bir bakıma Rus Mandası altına girdiğini gören İngiltere derhal hatasını tamir yoluna gitti.

Aslında İngiltere'nin bu konudaki telâşi 1829 Osmanlı - Rus savaşı sonunda imzalanan Edirne Sözleşmesi ile başlamıştı. Özellikle bu sözleşmenin 7. maddesi Doğu Akdeniz ticareti bakımından Osmanlı İmparatorluğunu ele geçirmek isteyen İngiliz ticarî çıkarları için büyük bir tehlike niteliğindedir. Sözleşmenin 7. maddesi ile Osmanlı Devleti Rusya'ya Osmanlı topraklarında ve denizlerinde her türlü ticarî serbestliği tanıyor, ticaret için gerekli ruhsatı kaldırıyor, Boğazlardan Rus ticaret gemilerinin serbestçe geçmesine izin veriyordu. (56) Bunu izleyen Hünkâr İskeleyi sözleşmesinin İngiltere'yi büsbütün telaşlandırması anlamsız değildir. İngiliz Ticaretinin yararı bakımından Orta Doğuda Statüko korunmalıydı. Sonra Anadolu üzerinden Batı Asyaya ulaşma yetenekleri Cebelitarık ve Malta'ya çok önem kazandırmıştı. Akdeniz'in bir İngiliz gölü haline getirilmesi ve Rusya'nında güneye inmemesi gerekiyordu. 1827 Navarin bozgunundan sonra Osmanlı İmparatorluğunun güçsüzlüğü apaçık belirmişti. İngiltere Rusya karşısındaki bu güçsüz İmparatorluğa kendi ticarî çıkarları nedeniyle destek olmak zorunluğunu duyuyordu. Böylelikle Palmerston doğu Akdeniz sorununu İngiliz Politikasının ana sorunu yaparken kafasında şöyle bir plân taşıyordu : Sultanı Mısır tehlikesinden kurtaracak her türlü davranış Osmanlı İmparatorluğunu Rusya'dan uzaklaştıracak, bu da sonuç olarak Hünkâr İskeleyi Sözleşmesini içinden yıkacaktı. Gelişmeler bu konuda İngiltere'ye yardım etti. (57)

Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa 25 Mayıs 1838 de başlıca devletlerin konsoloslarını bulunduğu bir toplantıda bağımsızlığını ilân edeceğini ve Suriye'de dahil olmak üzere Mısır'da yeni bir imparatorluk kuracağını bildirmişti. (58) Bu arada konsolosların da tekrar, tekrar Mehmet Ali Paşadan Yed-i Vahit denilen tekellerin kaldırılmasını istediklerini, Osmanlı Donanmasıyla ilgili bir sorun-

(55) *Ibid.*, s. 119.

(56) Nihat Erim, **Siyasî Tarih Metinleri**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, ss. 282 - 83.

(57) Ayrıntılı bilgi için bakınız : Baily, **Op. Cit.**, ss. 39 - 62.

(58) Tengirşenk, **Op. Cit.**, s. 305.

dan dolayı Mısır'a gönderilen Dışişleri Müsteşarı Rıfat Beyin Osmanlı hükûmetine verdiği rapordan anlıyoruz. Bu tekellerin Mısır'dan da kaldırılması yabancı tüccarın işini hayli kolaylaştıracağı için aynı baskı Mehmet Ali Paşa üzerinde uygulanıyordu.

Gerçekten de Mehmet Ali bağımsızlığını elde ederse bu Yed-i Vahit usulünü kaldıracağını bildirmişti. Fakat tekel gelirleri o zaman Mehmet Ali Paşanın ordu ve donanmasının kuvvet aldığı en önemli kaynaklardı. *Revue des deux mondes* dergisinin yayınladığı bir makalede Mısır'ın 1835 bütçesi inceleniyor ve gelirin 311.000.000 kuruş tutarında olup bunun 85 milyon kuruşunun tekellerden elde edilen gelir olduğu belirtiliyordu. Mısır ordu ve donanmasının giderlerinin 145.000.000. kuruş olması ve bunun önemli bir kısmının tekeller kanalıyla sağlandığı gözönünde bulundurulursa tekellerin kaldırılmasının Paşayı ordu ve donanması için gerekli olan gelirden yoksun bırakacağı görülür. (59) Rıfat Beyin raporundan da anlaşılacağı gibi Mehmet Ali zaten bu tekelleri kaldırmış fakat bunu yabancılarda istenecek şekilde yapmayıp tekellerin bütün haklarını kendi elinde toplayarak Mısır'ın tek Yed-i Vahiti olmuştur. Rıfat Bey şöyle devam ediyor : «Ve hariçten gelen eşya ve erzakı dahi kâffeten kendisi mübayaa ile herkese kâr ile satmaktadır, hele biçare fellâhların çalışmaları boğazı tokluğuna gibidir.» (60) Şimdi Mehmet Ali Paşanın bu tekelin kaldırılmasından söz edişinde İngiltere'ye sunduğu bir rüşvet gizli gibiydi. Paşanın Osmanlı Sultanına girişeceği bir harekette İngiltere'den çok şeyler beklemekte olduğu da açıkça belirmekte idi.

İngiltere ve Doğu Akdeniz Politikası :

İngiltere Hükümetinin Paşanın bu bildirisine karşı hareketi aynen şöyle olmuştu: Mehmet Ali'nin konsoloslarla yaptığı toplantı haber alınır alınmaz İngiliz kabinesi Mehmet Ali'nin bağımsızlığını ve bu suretle Mısır ve Suriye'nin Osmanlı İmparatorluğundan ayrılmasını asla kabul etmemeye karar verdi. Bu kararın gerekçesi şöyle idi «Bu beyanat bir Osmanlı- Mısır harbine sebep olur. Bu harpte padişah mağlup olur, Ruslar İstanbul ve Çanakkale Boğazını işgal eder ve Ruslar bir kere buraya girerlerse artık orarlardan asla çıkmazlar» (61) Bu durumda İngiltere piyonu şaha karşı değil de şahı piyona karşı oynamayı düşünmüş ve Osmanlı Sulta-

(59) Puryear, *Op. Cit.*, s. 73.

(60) Tengirşenk, *Op. Cit.*, s. 306.

(61) *Ibid.*, s. 307.

nına yaklaşmayı uygun bulmuştu. Bundan kazançları üç türlü olacaktı:

1 — Padişahı tutmakla Mehmet Ali'nin kontrol altına alınmasını sağlayacak, çıkacak bir savaşta Rusya'nın işe karışmasına fırsat verilmeyecekti.

2 — Mehmet Ali tehlikesi üzerinde oynayarak padişaha yardım eli uzatması karşılığında Yed-i Vahitlerin Osmanlı İmparatorluğundan kaldırılmasını sağlayabilecekti.

3 — Padişaha Mısır üzerindeki nüfuzunu kullanmakta yardımcı olarak aynı tekellerin Mısırdaki kaldırılmasını sağlayabilecekti. (Halbuki Mısır'ın tarafını tutsaydı aynı şeyi Osmanlı İmparatorluğuna kabul ettirmek imkânsız olacak ve bu belki de Rusya'ya padişah tarafından verilecek geniş ticarî imkânlarla yol açacaktı.)

Bütün bu nedenlerden ötürü 6 Şubat 1838 de Palmerston İstanbul'daki elçisi Ponsenby'e ticaret sözleşmesinin biran önce imzalanması için Babâliyi zorlamasını ve tekellerin kaldırılması sorunun Mehmet Ali'nin özel durumu üzerinde yapacağı zararların (Mehmet Ali ordu ve Donanmasının gelirini kaybedecek ve dolayısıyla güçsüz düşecek) gereken kişilere önemle anlatılması konusunda emir vermiştir. (62)

İsterlerse bir sorunun tartışılmasını yıllarca uzatmakta gayet başarılı olan İngilizler bu işte pek çabuk davrandılar ve Osmanlı Padişahının asi valisini cezalandırmak istediğinden, istedikleri gibi bir ticaret sözleşmesi imza ettirmek suretiyle yararlandılar. 1838 ilkbaharında Palmerston tarafından İstanbul İngiliz elçiliğine başkâtip olarak gönderilen ve elçi Ponsonby tarafından üstün yetenekleri dolayısıyla ticaret sözleşmesi tartışmalarında görevlendirilen H. L. Bulwer işi uzatmakta tehlike olduğunu görmüş ve padişahın nedimlerinden birinin göze girmesi veya gözden düşmesiyle ülkenin bütün politikasının alt üst olabileceğini düşünmüştür. Bu arada Rusya taraftarı bazı bakanlar makamlarından çekilmiş ve İngiliz dostu olarak bilinen Mustafa Reşit Paşa Dışişleri Bakanı olmuştur. (63)

Fransanın o zamanki elçisi Roussin'in raporuna göre Reşit Paşa ile İngiliz elçisi Ponsonby arasındaki gizli görüşmelerde şu konuların tartışıldığı iddia ediliyor : Osmanlı Devleti 1837 yılında

(62) *Ibid.*, s. 306.

(63) Puryeär, *Op. Cit.*, ss. 81 - 82.

İngiltere'nin teklif ettiği ticaret anlaşması projesinin kabul etmemiş ve bunun üzerine İngiltere hükümeti Mısır aleyhine bir dayanışma önererek şu vaadlerde bulunmuştur.

1 — Mehmet Ali aleyhine Babıâliye her türlü yardımları yapmak.

2 — Babıâliye verilen teminat karşılığında 60.000.000. Frank avans vermek.

3 — Fransa Hükümetine bunların kabul ettirmeyi garanti etmek.

Fransa Mehmet Ali'ye ve Rusya'ya gözdağı verecek bir Fransa - İngiltere - Osmanlı donanma gösterisine karşı idi. Böyle gövde gösterilerini lüzumsuz buluyor ve İngiltere'nin Rusya'ya karşı nefret ve korku dolu politikasını tehlikeli görüyordu. Fransa'ya göre barışı korumak ilk iş olmalıydı. Gene Roussin'e göre garantilerine karşı İngiltere şunları elde edecekti.

1 — Önerilen ticaret sözleşmesini babıâli derhal kabul edecek ve yürürlüğe sokacak.

2 — Buharlı İngiliz harp gemilerinin Çanakkaleden geçmelerine izin verilecek, (Bu Hünkâr iskelesi anlaşmasının Ruslara verdiği boğazlarla ilgili bazı hakları baltalamak için konan bir maddedir.)

3 — Türkiye'nin kullanacağı bütün buharlı makineler, top- lar ve cephane yalnız İngiltere'den alınacak.

4 — İngiltere askerlik işlerinde Babıâlinin akıl hocası olacak. (64)

Bulwer'in samimi ya da samimi olmayarak verdiği birçok sözden Reşit Paşa İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu ile bir ittifak anlaşmasına yanaşmak istediğini umarak mutlu olmuş ve ticaret sözleşmesinin bir an önce yürürlüğe girmesi için çabalamış ve sözleşme imzalandıktan sonra böyle bir ittifakı elde etmek için İngiltere'ye kadar giden Reşit Paşa elleri boş olarak dönmüştür. Sözleşmenin aslında Osmanlı Hükümeti tarafından kabul ve imza edilmesinin yukarda açıklanmaya çalışılan nedeni Mehmet Ali tarafından yakın bir gelecekte bir hareket beklenilmesi ve böyle bir olay sırasında İngiltere'nin padişah tarafında bulunacağı idi. Bulwer, daha sonra yazdığı «Palmerston'un hayatı» kitabında bu soruna

dokunurken şöyle diyor : «Tekliflerimizin esasları Sultan Mahmut'a arzedildi; zeki, azimli, ihtiyar padişah Yed-i Vahit usulünün kaldırılmasının... Avrupa ve asi valisini ihtilâfa düşüreceğini gördü. Bir saat bile geçirmeksizin işi bitirip muahedeyi imza için emir verdiler.» (65)

Osmanlı İmparatorluğu - İngiltere Ticaret Sözleşmesi çabuk ve gizli tartışmalardan sonra imzalanırken Palmerston Mehmet Ali'nin ekonomisinin çok zarar göreceğini, buna rağmen ölçülü davranmasını, eğer gerekirse İngiltere'nin elinde bunu sağlayacak güç bulunduğunu belirtiyordu.

Sözleşme İmzalanıyor :

1838 sözleşmesini resmi temsilci olarak büyük elçi Ponsonby imzalamıştır. Fakat tartışmaları asıl Bulwer ile kırk yıldan beri doğuda İngiltere'nin konsolosluk işleriyle uğraşan Cartwright yapmıştır. Osmanlı İmparatorluğunu Reşit Paşa ile Sadrazam Muavini Kâni Bey ve Dışişleri Müsteşarı Nuri Efendi temsil etmişlerdir. Tartışmalar Reşit Paşa'nın Balta limanındaki yalısında yapıldığı için sözleşme «Balta Limanı Sözleşmesi» ismini taşır. Ağustos 1838 de imzalanan bu sözleşme 1 Mart 1839 da yürürlüğe girdi. 6 Eylül 1838 de sözleşmenin kapsamını öğrenen Mehmet Ali sözleşme yürürlüğe girdiği andan itibaren uygulanacağına söz vererek şöyle devam ediyordu «Padişahın rahat oturur bir tebası olacağım, fakat göreceksiniz sözleşme zaman geçtikçe Mısır'dan fazla Osmanlı Padişahlığına zarar verecektir.» (66)

İNGİLTERE SÖZLEŞMEYLE NELER ELDE ETTİ :

Palmerston'un Bulwer'i kutlamak için Winsdor Castle'dan yol aldığı 15 Eylül 1838 tarihli mektubunda «tahminlerin fevkinde bir başarı, şahaser» diye tanımladığı 1838 Ticaret Sözleşmesi sonucu beliren durumu şöyle açıklayabiliriz. İngilizlerin bu sözleşme sonucu elde ettikleri yeni ayrıcalıklar önceden verilmiş olan kapitülasyonlarla beraber yürürlüğe girecek ve İngilizler «en ziyade müsaadeye mazhar millet» muamelesi görecektir. Sözleşme aynı zamanda yabancı tüccarın üzerinde büyük bir titizlikle durduğu çok

(65) Tengirşenk, *Op. Cit.*, s. 309'dan Bulwer, *The Life of Palmerston*, Volume II, s. 262.

(66) *Ibid.*, s. 314'den Admiralty 1 Letters, s. 465.

önemli bir sorunu da Batı sanayii lehine çözümlenmekteydi. Bütün Osmanlı ülkelerinde yürürlükte olan her türlü tekeller kaldırılacak, yalnız yabancılar değil yerliler de her malı serbestçe alma satmak hakkına sahip olacaklardı. Yed-i Vahitlerin kaldırılması «serbest ticaret» akımını Osmanlı İmparatorluğunda hakim kılan en büyük unsur olmuştur. Bu önemli değişim sonucu Osmanlı İdaresi çok önemli bir gelir kaynağından mahrum bırakılmış ve tekelin kaldırılması daha sonraları dış borçlanmalara yol açan bir mali buhranın temelinde yatan en büyük neden olmuştur.

Bütün bunların dışında bu sözleşme ile önceden mal satışı ya da nakli için istenen «tezkere» bundan böyle istenmeyecek ve isteyen, kim olursa olsun, şiddetle cezalandırılacaktı. Böylece gene önemli bir gelir kaynağını kaybeden Osmanlı İdaresi gümrük vergilerinde de yapılan çömert indirimler sonucu ticarî bakımdan büsbütün bağımlı bir duruma düşüyordu. Bu indirimler yalnızca Osmanlı İdaresinin gelirini düşürmekle kalmadı fakat asıl yıkıcı etkisini yerli pazarlar üzerinde göstererek yerli sanayinin tamamen çökmesine yol açtı. Azalan gümrük vergileri sonucu İmparatorluğa çok ucuz sokulan yabancı mallar yerli pazarları tamamen işgal edebilecek niteliğe kavuşturulmuştu. Bu sözleşme ile dışardan her türlü mal ithal edilebilecek ve yalnız % 3 ithalat vergisi verilip bunun üzerine % 2 de munzam bir vergi ödendikten sonra o eşya ülkenin her tarafına, bir yerden bir yere tekrar, tekrar götürülüp getirilse bile, başka bir vergiye tabi tutulmayacaktı. Önceden ise bir Osmanlı eyaletinden diğer bir Osmanlı eyaletine her geçişte % 3 vergi alınmaktaydı. Gine bu sözleşmeyle getirilen diğer bir önemli değişiklik sonucu Batı sanayi'i Osmanlı hammadde ihracatını da daha ucuza elde etme yeteneğine kavuşuyordu. Çünkü ülke içinden başka bir ülkeye ihraç olunacak mallar için bu sözleşmeyle kaldırılan iç vergiler yerine yalnız değer üzerinden % 9, ihraç olduğu zamanda ayrıca % 3 vergi verilecekti. Böylece yerli ihraç mallarının önceden olduğu gibi geçtiği yerlerde çeşitli vergiler vermesi yerine bu miktar yalnızca ve tek bir kereye ait olmak üzere, % 9'a indirilmişti. Bütün bunların dışında boğazlardan ticaret gemilerinin geçişinin serbest bırakılması, Osmanlı limanlarında gemiden gemiye yapılan mal aktarmalarından ve transit geçişten hiç bir ücret alınmaması kararlaştırılmıştır.

Ayrıca sözleşme hükümleri bütün Osmanlı ülkelerinde herkes

(67) Erdoğan Başar, «Feodal Bir İmparatorluktan Yarı Sömürge Haline Geçiş Süreci», **Sosyal Adalet**, Aralık 1964, Sayı : 9.

tarafından uygulanacak başka devletler de ticaretlerini bu koşullara uydurmak isterlerse Osmanlı Devleti rıza gösterecekti.

Bu yukarda saydıklarımız yabancılara Osmanlı İmparatorluğu ile olan ticaret ilişkilerinde her türlü kolaylığı, özgürlüğü sağlamıştı. Laissez-faire'ci düşünürlerin bu sistemi kendi devletleri tarafından kendi ülkelerinde yürürlüğe konmadan önce o devletler tarafından Türkiye'ye kabul ettirilmiş ve orada uygulanmıştır. Ülkenin her tarafına yayılmış, pek çok maddeye uygulanan yed-i vahit usulünün kaldırılması önceden beri uygulanan ve çok büyük bir gelir kaynağı olan teskere ruhsat usulüne son verilmesi, yabancılara Osmanlı sanayi ve ticaret hayatını felce uğratacak ve tamamen yıka- cak ölçüde geniş ayrıcalıklar tanınması, bu ayrıcalıkları tanıma- maya kalkan bir devlet memurunun hatta vezir de olsa şiddetle ce- zalandırılacağı tehdidinin padişahça öne sürülmesi ... bütün bunla- rı Osmanlı Hükümetine kabul ettiren nedenleri önceden görmüş- tük. Sanayi devriminin yarattığı potansiyelin yaşamak için dış pa- zar araması, gümrük duvarlarıyla çevrilmiş Avrupa dışında ser- best ticaret pazarları yaratılması sonucu, gelirini askerî fütühatla temin eden Osmanlı İmparatorluğunun doğal hudutlara dayanıp kaldığı ve ilerleyen Avrupa teknolojisi ve askerî güçleri karşısın- da fütühat gelirinden yoksun kalarak yoksullaşması, kısa vadeli ola- rak gelir getirir çabasıyla tımar, has, zeamet gibi iç düşen unsur- larının yeteneğe değil de rüşvete verilmesi, haksız vergilerin ve mültezim zulmunun iç isyanlar çıkararak sarstığı zaten güçsüz dev- letin dış tehlikeler karşısında çaresiz kalması, içerde hammadde üretimini kontrolü altında tutan tüccar - tefeci sınıfının Batı kapi- talizmine çıkar yoluyla bağlanması Osmanlı İmparatorluğunu 1838 ticaret sözleşmelerine iten nedenlerin başlıcalarıdır.

Sözleşmeyi Diğer Devletler de İmzalıyor :

İngiltere ile yapılan ilk sözleşmeden sonra aynı haklardan ya- rarlanmak isteyen diğer devletler de Babıâliye yanaşmışlar ve sı- rasıyla şu sözleşmeleri yapmışlardır :

Fransa 25 Kasım 1838

Löbek, Bremen, Hamburg ve Has Şehirleri 18 Mayıs 1839,

Sardunya, 2 Eylül 1838,

İsveç ve Norveç 31 Ocak 1840,

İspanya 2 Mart 1840,

Hollanda 14 Mart 1840,

Danimarka 1 Mayıs 1841,

Toskana 7 Haziran 1841,

Prusya (18 Alman devleti adına) 22 Ekim 1840, (68)

Bunların dışında Avusturya ve Rusya ile de ticaret sözleşmeleri imzalanmıştır. Fakat bu iki devlet coğrafi durumları ve daha önce elde etmiş buldukları bir takım haklar nedeniyle daha başka niteliklerde sözleşmeler imzalamışlardır. (69) Avusturya, üç önemli Osmanlı Eyaleti, Eflâk, Buğdan ve Sırbistan ile ötedenberi saptanmış koşullarla alış veriş yapıyordu. Eflâk, Buğdan ve Sırbistan gümrük bakımından Padişahın doğrudan doğruya yönetilen diğer ülkelerinden ayrı tutulmuştu. Rusya ve Avusturya'nın bu çeşit davranışları bu eyaletlerin Osmanlılıktan ayrılıp Rusya'nın ve Avusturya'nın siyasal etkileri altına girmelerini kolaylaştırıyor ve kendilerinin milliyet ve ayrılma duygularının güçlenmesine sebep oluyordu. Avusturya ayrıca İngilizlerin sahip oldukları bütün haklardan da yararlanıyordu.

Bu sözleşmeler sonucu 1849 da Palmerston'un Avam Kamarasında söylediği gibi «Ticaret münasebetlerinde Osmanlı Devleti bütün diğer devletlerden daha fazla serbest müsadelerde bulunmaktadır» (70) Fransız sefiri Roussin ise Fransız Dışişlerine yazdığı bir raporda «Babiâli hiçbir zaman bu sözleşme ile yaptığı kadar fedakârlık derecesine düşmemiştir. Bir çok maddelerde meselâ donyağın da şimdiki vergi evvelkinin onda biridir. Bu hal bir ticarî inkilâptan başka birşey değildir» demektedir. (71) Avusturyalılar da İngiliz - Osmanlı ticaret andlaşmasının yabancılara verdiği üstün ayrıcalıkları görmüyor değillerdi. Fakat Metternich Türklerin elinden bu andlaşmalarla alınmış olan rekabete karşı koyma gücünün Türk bağımsızlığını korumakta pek zararlı olacağını sanıyor, 1838 sözleşmesinin Osmanlı sanayiine yararlı olmayacağını açıklayarak Türk çıkarlarını korumak taraftarı oluyordu. Sözleşmeden sonra örneğin bir Belçikalı tüccar Türkiye'de sattığı malının ancak % 5 ini vergi olarak öderken ihraç edeceği malı için bir Türk tacir % 12 vergi veriyordu. Hatta bu % 12 vergiyi bir Osmanlı eyaletinden diğerine geçirirken de vermek zorunda idi. Metternich bu durum karşısında hasta adamın daha çabuk öleceği ve mirasının da yağma edileceği korkusu içinde idi. Türkiye içinde de bir grup Gümrük Emni Tahir Bey önderliğinde sözleşmelere şiddetle karşı çıkıyordu. (72) Fakat herşeye rağmen Ponsonby verilen hakları kiskançca savunmuş ve

(68) Tengirşenk, **Op. Cit.**, s. 287.

(69) Puryear, **Op. Cit.**, ss. 126 - 27, 139 - 40.

(70) Tengirşenk, **Op. Cit.**, s. 312.

(71) **İbid.**, ss. 310 - 11.

(72) **İbid.**, s. 314.

İngiliz - Rus ilişkileri gözle görülecek derecede iyileşince Ruslar da aynı sözleşmeyi 1846 da Osmanlı Devleti ile imzalamışlardı.

1838 SÖZLEŞMELERİNİN OSMANLI TİCARET VE SANAYİNE ETKİSİ

İncelememizin bu kısmında 1838 Ticaret Sözleşmelerinin Osmanlı İmparatorluğunun Toplumsal yapısı üzerindeki etkilerine bakmamızda yarar vardır. Daha önceden de belirttiğimiz gibi iç unsurların yozlaşmasıyla meydana gelen bir kast, ticaret sözleşmeleri yürürlüğe konduktan sonra, dış ticarete de el koymuş ve böylece yabancı üreticiye çıkarıyla bağlı bir ticari sınıfı meydana getirmişti. Geri kalmış ülkelerde saanyileşmenin ilk adımlarının dev adımlar olması gerektiği için kapital birikimini ellerinde tutan bu sınıf kapitallerini daha kolay kazanç getiren ticarete yatırmayı tercih edince, ticari kapital, İngilterede olduğu gibi sanayi kapitali haline dönüşmemişti. Dış devletlerin himayesini kazanmış bu sınıf Osmanlı Devleti içinde yabancılar yararına politik yatırımlar yapabilme gücüne erişmiştir. Tabii bu politik gücünü ve kapitalini yabancılar yararına kullanarak ve karşılığında yabancılardan daha büyük yarar gören bu kast bir kısır döngü yaratmış oluyor ve Osmanlı Maliyesi bu döngünün dışına çıkacak güçten yoksun bulunuyordu. İmparatorluğun bu sınıfı emperyalist devletler tarafından korunmaya başlanınca Osmanlı toplumunu şekillendiren toplumsal tabakalarda bir altüst olma hali belirmişti. «İzmir, İstanbul, Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Bursa gibi merkezlerde, mahallesi, kılığı, yaşayışı gittikçe daha çok ayrılan, hatta piramidin tepesindeki saray egemenliğini ya gizliden gizliye, yabancı devletler aracılığı ile ya açıktan açığa etkilemeye başlayan yeni bir sanayi - ticaret sınıfı meydana çıktı.» (73) Dışarıya çıkarıyla bağlı bu kast'a Türk halkının «Tatlı Su Frengi» dediği bir zümre daha karıştı. «Kahve ve bakkallarıyla Rum, modası ile Fransız, paltosu ile İngiliz, birahaneleriyle Alman, musikisiyle İtalyan ve İspanyol, bekçisi ve hammalıyla Türk bir İstanbul doğdu.» (74) Fransız kapitalinin Fransa dışındaki durumunu düşünen bir Fransız maliyecisi «Beyoğlunun bu hususta Fransız müstemlekelerinden daha emin bir yer olduğunu» söyleyecek kadar ileri gitmiştir. (75) Urquhart piramidin alt tabakasında iken birden üste çıkan bu sınıfın önemine ve onun oynadığı role değinmektedir: «Hatta bu küçük adamlar icabında birer konsül edası

(73) Fındıkçioğlu, **Op. Cit.**, s. 642.

(74) **Ibid.**, s. 643'den B. Bareilles, **Constantinople**, Paris, 1918, s. 51.

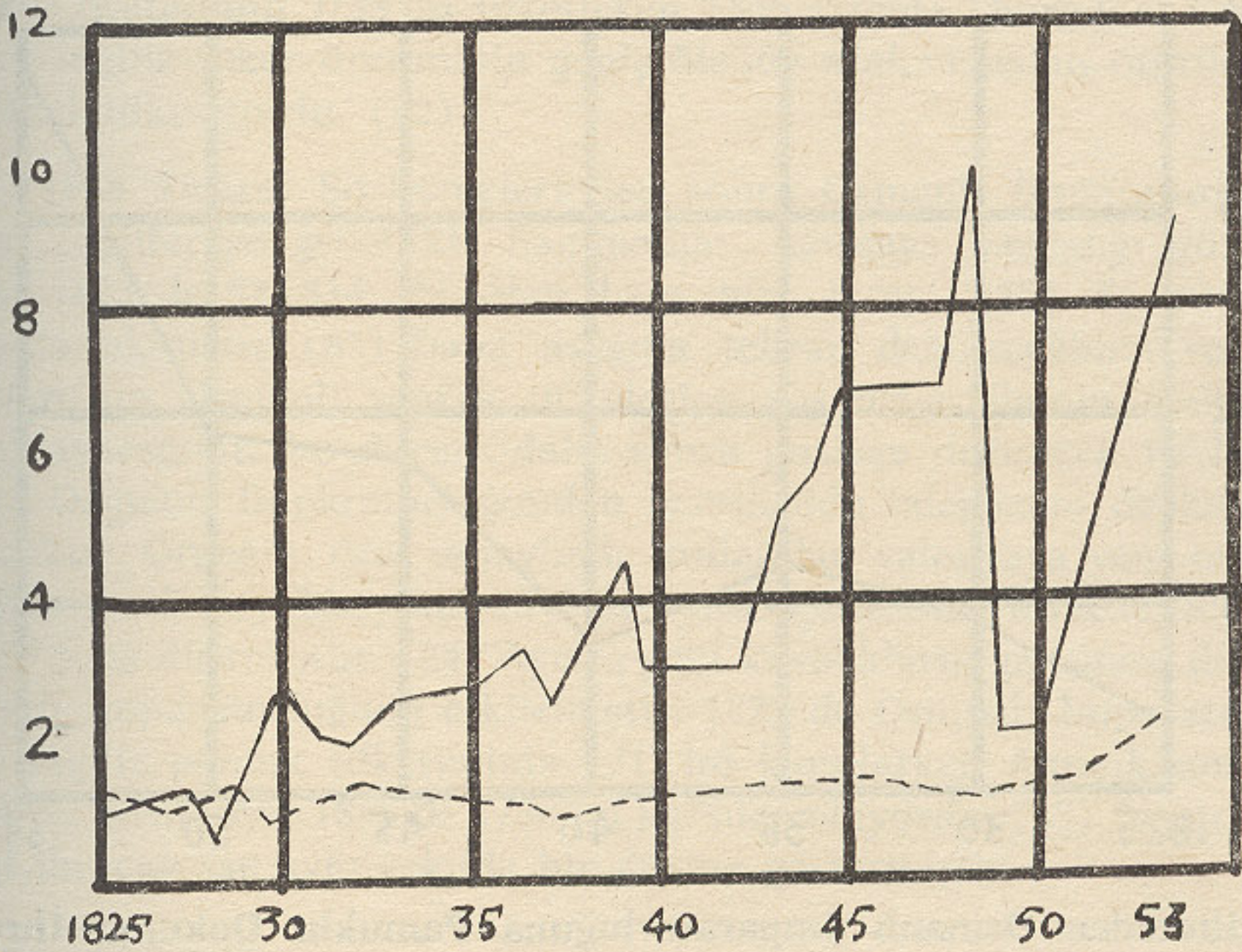
(75) **Ibid.**, s. 643'den, **Ibid.**, s. 54.

takınıyorlar. Onların asıl Avrupalılara bizim tebamız da dedikleri vakidir. Bir kaçının bulunduğu camiadan bahsederken 'Milletimiz,' tabirini kullanırlar.»

O zamana kadar kendisi için önemli bir kaynak olan ithalat ve ihracat vergilerinin kısıtlanması üzerine Osmanlı Devleti harp gibi olağanüstü durumlarda bu kaynaktan gelir elde edemedi. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu dışardan para alan bir devlet haline gelerek 1854 den bu yana mali perişanlığa düştü. Sonunda «Düyunû Umumiye idaresi» devlet içinde devlet olarak tek başına gelir toplayan bir kurum haline geldi. Yabancılardan vergi ve harç alma hakkının böylesine kaldırılması Osmanlı Devletinin siyasal direncini de yok etti ve borç aldığı ülkelerin siyasal ve ekonomik baskılarını kabul eder duruma düştü.

TABLO I

İngilterenin Osmanlı İmparatorluğu ile olan ticaretinin (Milyon Sterlin olarak) değeri : 1825-1853.

————— Osmanlı İmparatorluğuna İngiliz ihracatı

----- İngiltereye Osmanlı ihracatı.

Mehmet Ali'nin haklı olduğu zamanla ortaya çıkmış 1838 Ticaret Sözleşmeleri Mısır'dan fazla Osmanlı ülkesini zarara sokmuştu.

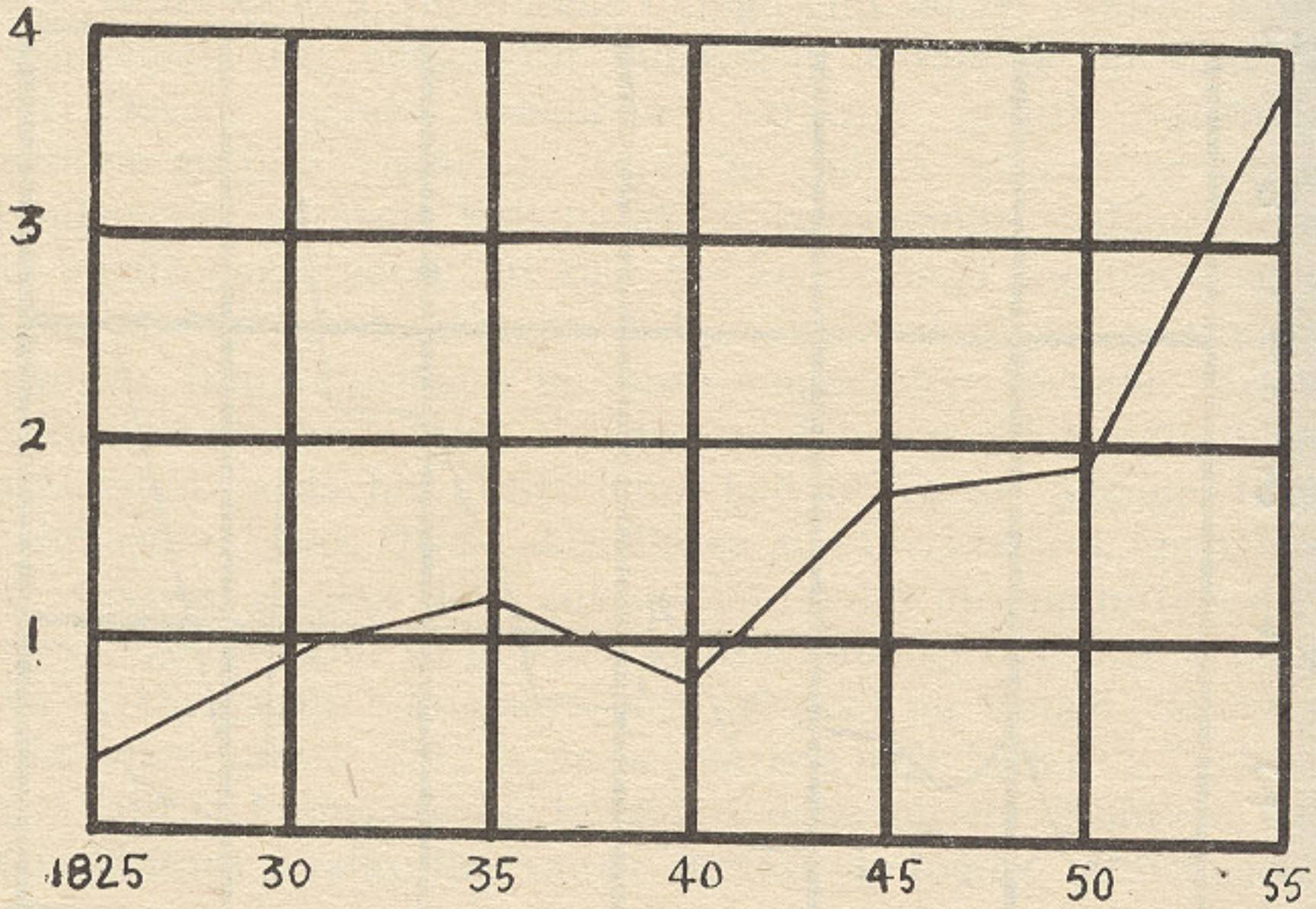

Osmanlı - İngiliz Ticaretindeki Gelişme :

1838 Ticaret Sözleşmelerinin Osmanlı-İngiliz ticareti üzerindeki olumsuz etkilerini belirgin bir hale getirebilmek için ayrıntılı olarak ticari rakamların gözönünde bulundurulması gerekmektedir. Baily'in verdiği ayrıntılı tablo incelendiğinde 1825-1852 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğuna İngiliz ihracatının sekiz kat arttığını görüyoruz. Bu ihracat 1848 yılında değer olarak 11.186.524 Sterlini bulurken Osmanlı Devletinin İngiltere'ye ihracatında 1825 yılına kıyasla önemli bir değişme olmuyordu. (76)

1838 sözleşmesinden sonra İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğuna ihraç ettiği pamuklu dokumalar 1835 yılında 17.330.138 yd. iken 1840 da 25.692.589 yd. yükseliyor ve hızla artarak 1845 de 46.793.311 yd. ve 1855 de de 132.605.467 yd. yi buluyordu. (77)

TABLO 2

İngiltereden Osmanlı İmparatorluğuna Pamuklu Dokuma İhracı. (Milyon Sterlin) 1825-1855.

Yine 1835 yılında İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğuna ipek ihracı 3291 Sterlin tutarken 1850 de bu rakam 12801 Sterline (78) ulaşıyor ve İngiltere'nin Osmanlılara sattığı keten miktarı şöyle bir gelişme gösteriyordu :

(76) Baily, *Op. Cit.*, s. 75.

(77) *Ibid.*, Tablolar : 3, 4, 5, 7.

(78) *Ibid.*, Tablolar : 3, 6.

Yıl	Değer
1835	5324 Sterlin
1845	15167 Sterlin
1850	21346 Stelin
1855	94354 Sterlin (79)

1825 de İngiltere kendi tezgâhlarında 18. milyon Sterlin değerinde pamuklu kumaş üretirken Osmanlı İmparatorluğuna sattığı miktar 490.413 sterlindir. 1853 yılında ise İngiltere ürettiği 34.763.792 Sterlin değerinde pamuklu kumaşın dokuzda birini Osmanlı İmparatorluğuna satmaktadır. (80) İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğuna sattığı yünlü kumaş miktarı da 1825 yılında 8318 Sterlin iken 1855 yılında 17 kat bir artış göstererek 142.772 Sterline ulaşıyordu. (81) Osmanlı İmparatorluğu 1825 yılında İngiliz şeker üretiminin 1/38 ini tüketirken 1855 yılında (buradaki büyük fark İngiliz şeker üretiminin geniş ölçüde azalmasından ötürüdür) 1/3 ini tüketiyordu. (82)

1838 Ticaret Sözleşmelerinden sonra Osmanlı İmparatorluğunun İngiltereye genellikle hammadde satmaya başladığı görülüyor. 1825 de 513.414 lb. olan ham yün ihracı 1855 de 604.123 lb. da çıkmıştır. (83) Daha aşağıda tekrar değineceğimiz ve İngiltere'nin Osmanlı toprak ürünlerine gösterdiği ilginin nedenini açıklayacağımız bu durum daha sonra gittikçe değişecek ve İngiltere Osmanlı İmparatorluğundan hammadde taleplerini de kısıtlayacaktır. Örneğin, deri sanayiinde kullanılan valonyaya yeni teknolojide gerek duyulmayınca 1845 de 307.080 CW. olan ihracat 1855 de 8753 tona düşmüştür. (84) Ayrıca yeni kaynakların gelişmesi de Osmanlı İmparatorluğunu etkilemiştir. 1825 de Osmanlı İmparatorluğu İngiliz pamuk tüketiminin 1/12 ini karşılarken Amerikanın rekabete girmesiyle 1855 de 1/38 ini karşılar oluyordu. (85) Pamuk ipliği ihracatı ise aynı şekilde bir düşme göstermiştir.

(79) *Ibid.*, Tablolar : 3, 6.

(79) *Ibid.*, Tablolar : 3, 5, 6, 7.

(80) *Ibid.*, s. 86.

(91) *Ibid.*, s. 86.

(82) *Ibid.*, s. 88.

(83) *Ibid.*, Tablolar : 8, 14.

(84) *Ibid.*, Tablolar : 12, 14 .

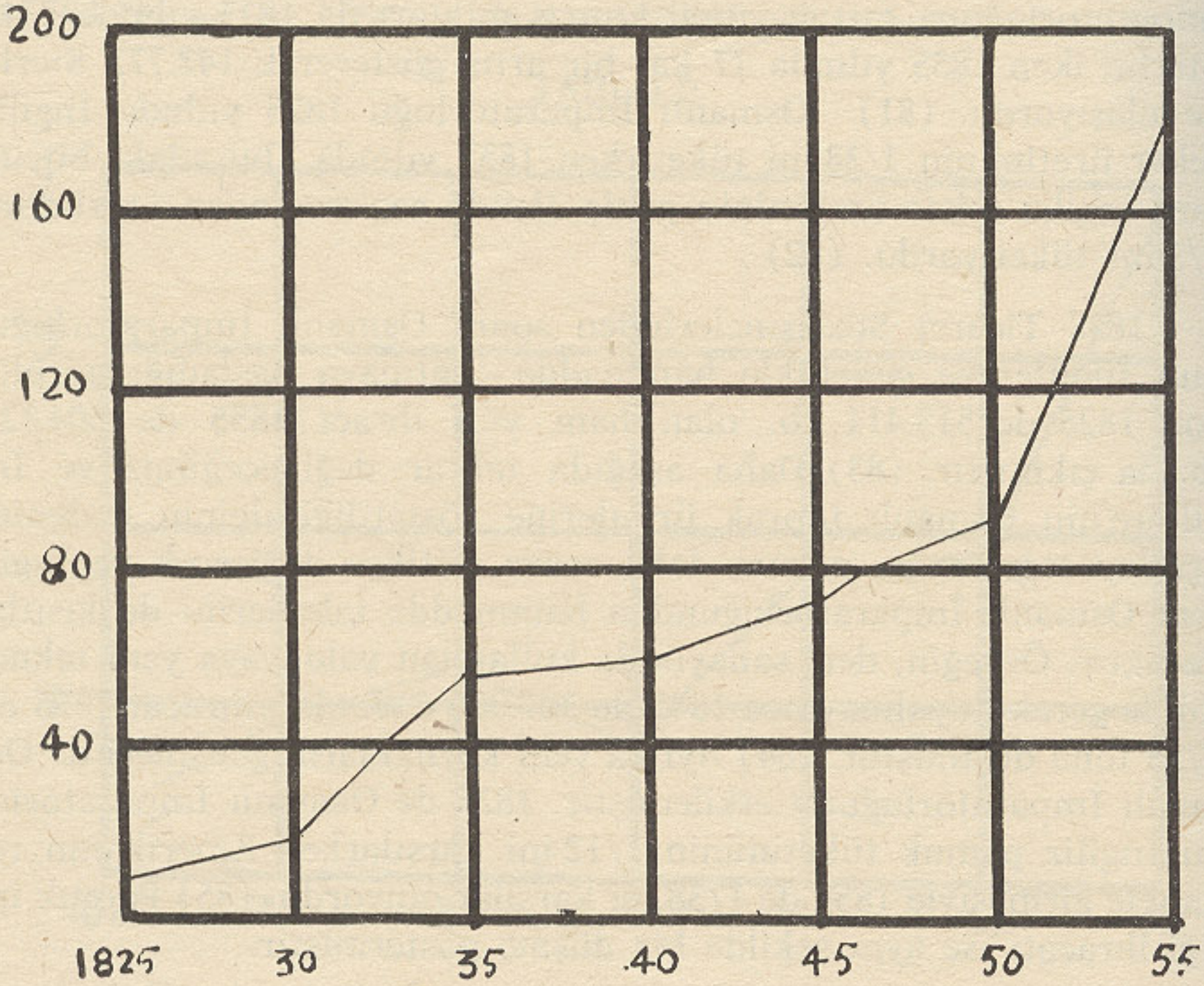
(85) *Ibid.*, s. 93.

Yıl	Ölçü
1825	67174 lb.
1855	3314 lb. (86)

Sanayiini parçalayarak başlı başına bir tarım ülkesi haline soktuğu Osmanlı İmparatorluğuna İngiliz demir-çelik ihracatının gösterdiği artış, sanayi devrimi İngilteresinin Osmanlı İmparatorluğundan edindiği büyük çıkarlara ışık tutması bakımından ilginçtir.

TABLO 3

İngiltereden Osmanlı İmparatorluğuna ihrac edilen Demir-Çelik. (Bin Sterlin Olarak) 1825-55.

Bu arada 1838 sözleşmelerinin sonucu olarak 1837 de İstanbul limanına gelen 432 İngiliz gemisi (86.253 ton) 1848 de 1397 ye yükselmiş (358.422 ton) ve 1856 da 2504 e ulaşmıştı (898.753 ton). (87)

(86) *Ibid.*, Tablolar : 8, 14.

(87) Puryear, *Op. Cit.*, s. 127.

1838 sözleşmeleri Osmanlı hükümeti maliyesini yıpratırken diğer taraftan kendisine tabi devletlerin yararına işlemekteydi. Örneğin Bulgaristan sözleşmelerden yararlanarak ihracatını arttırmıştı. Serbest ihracat üzerindeki Türk baskısı kalkınca Osmanlı Eyâletlerinin hepsi birçok çıkar edinmişlerdi. Selânik limanı senede 100.000 tonajlık düzeye ulaşmış Mısır 1853 de İngiltereye 550.000 quarter tahıl göndermişti. (88) İzmir ve Beyrut şehirlerine 1840 larda 2000 gemi gelirken 1853 de bu rakam 4000 in üstüne çıkmış ve ithalat ihracat tutarı 18.000.000 doları aşmıştır. (89) Trabzon kanalıyla yapılan ithalat, ihracatın dört katını bulmuş 1851 de Türkiye ile olan İngiliz ticareti, İngiltere'nin Rusya ticaretinin iki misline çıkmıştı.

İngiltere 1837 yılında Rusya'ya 7.500.000 ve Türkiye'ye de 2.500.000 dolarlık mal satmıştır. 1845 de Rusya'ya satış 10.750.000 dolarken Türkiye'ye İngiltere'nin ihracatı 11.550.000 dolara yükselmiş ve 1849 da da Rusyanın İngiltere'den ithalatı tekrar 7.500.000 dolara inerken Türkiye İngiltere'den ithalatını daha da arttırarak 12.000.000 dolara çıkarmıştır. (90) Yıllar geçtikçe görülen bu artış İngiltere için Osmanlı İmparatorluğunun Rusya'ya nazaran daha kârlı bir pazar olduğunu ortaya koyarken 1838 ticaret sözleşmelerinin Türk dış ticareti üzerinde ne gibi bir etkide bulunduğu da açıkça meydana çıkar.

1850 de İngilterenin ihracatında dış ülkeler önemlerine göre şöyle sıralanmaktaydılar. (91)

Hanse Şehirleri	6.755.000	Sterlin
Hollanda	3.542.000	»
Türkiye	2.811.000	»
İtalya	2.791.000	»
Fransa	2.401.000	»
Rusya	1.455.000	»
Avusturya	607.000	»

Görüldüğü gibi serbest ticaret Türkiyesini, sınırlı ticaret Rusyasına karşı Kırım savaşında desteklemek İngiliz menfaatleri için kaçınılmaz bir borç olmuştu.

(88) *Ibid.*, ss. 204 - 296.

(89) *Ibid.*, s. 205

(90) Baily, *Op. Cit.*, ss. 108 - 109.

(91) *Ibid.*, s. 83.

OSMANLI SANAYİNİN ÇÖKÜŞÜ :

Osmanlı İmparatorluğunun toplumsal ve ticari hayatını bu derece etkileyen ticaret sözleşmeleri Osmanlı sanayi üzerindeki yıkıcı etkilerini de göstermiş ve önceden de belirtildiği gibi zaten güçsüz olan sanayimizin tamamıyla çökmesine sebep olmuştur.

Sanayi devrimi her ne kadar 18. yüzyılın sonlarında etkilerini göstermeye başlamışsa da makina ürünlerinin ancak Napolyon harplerini izleyen ilk kapitalist gelişme devresinde dış pazarlara akmaya başladığı bir gerçektir. 1825-30 yıllarında Osmanlı sanayinin belkemiğini teşkil eden pamuklu üretimi Manchester fabrikalarının ezici rekabetine açıktır. Ülkenin pamuklu kumaş ihracatı durmuş buna karşılık büyük bir ithalât başlamıştır. İngiltereden ithal edilen pamuklu maddeler 1828 deki 465.000 sterlinden 1831 de 1.040.000 sterline çıkmıştır. (92) İşkorda da 1812 de 600 tezgah çalışırken 1821 de tezgahların sayısı 40 a inmiş Tırnavoda 1812 de 2000 tezgâh varken 1830 da ancak 200 dokuma tezgâhı kalmıştır. (93) Fakat 1838 Ticaret sözleşmelerinden önce sanayimiz az da olsa daha tamamıyla sönmemiş ancak ticaret sözleşmelerinin Türk ticaret ve sanayii üzerindeki her türlü korumayı kaldırdığı andan itibaren kendini yitirmiştir.

Daha 1830 larda Urquhart'ın belirttiği gibi, Bursa mamulâtı 100.000 parça ipekli ihracına, Çin ve Lion ipeklilerinin rekabetine rağmen devam edilmektedir. (94) Sanayi devrimi pamuğun aile içinde işlenişini de daha etkileyememiştir. Gene Urquhart'a göre pamuğun aile içinde işlenmesi önlenebildiği takdirde Avrupa Türkiye'sine daha 5.000.000 sterlinlik ingiliz pamuklusu satmak mümkün olacaktır. (95) Bu arada sanayinin sönmesi daha fazla İstanbul ve Avrupa Türkiye'sinde olmaktadır, ve bunun da tek nedeni bu kısımların batı sanayiine açık olmasıdır. Ulaşım harcamaları ve ticaret sözleşmelerinin daha henüz kaldırmadığı bazı iç vergi ve harçlar yüzünden iç taraflarda yerli mallar piyasaya hakim olma çabasıdadır.

Makineleşerek ve iş bölümü uygulayarak çok daha ucuz ve seri üretim yapan firmalar dışarda türemeye başladıktan sonra Osmanlı İmparatorluğundaki eski üretim şekillerinin devam edebil-

(92) Sarç, **Op. Cit.**, s. 425.

(93) **Ibid.**, s. 426 .

(94) **Ibid.**, s. 426.

(95) **Ibid.**, s. 427.

mesi için tek bir çare kalıyordu. Gayet sert ve kesin bir şekilde uygulanacak gümrük politikası. Fakat 19. yüzyılda uzak doğuda bir ada olan Japonya bile sanayi devriminin etkenliğini önleyemezken çeşitli sorunlar nedeniyle Batıya açık bir Osmanlı İmparatorluğu'nun bunu uygulamadaki güçlüğü açıktır. Bunun yanı sıra 1838 ticaret sözleşmeleri ile kabul edilen yerli tüccara uygulanan maddeler de çöküşü hızlandırmıştır. Yabancı üretim % 5 oranındaki ithalat harcını verdikten sonra ülke içinde kayıtsız olarak satış ve nakliye yapabildiği halde ülkenin bir yerinden diğer bir yerine yollanan yerli malları «Amediye, Reftiye, Mürûriye, Mastariye» gibi birçok vergilere tabi tutuluyordu. (96) Amasya'dan İstanbul veya Bursa'ya gönderilen ipeklilerden alınan bu iç vergiler 1847 de mal değerinin % 12 sine ulaşmış oluyordu. Engelhart, *La Turquie et la Tanzimat* adlı eserinde bazı eşyada bu oranın % 50 ye kadar çıktığını bildirmektedir. (97) Özellikle sanayi devriminin ucuzlattığı yabancı malları yerli malların üstündeki bu ağır vergilerin yardımıyla rekabet dışı hale geldikçe yerli sanayi merkezleri teker teker kapanıyordu.

Buna verebileceğimiz ikinci bir neden ise 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğunda beliren ihtiyaçlardaki değişikliklerdir. Tanzimat sıralarında ilk önce askerinin sonra sivillerinin kıyafetinin değiştiği ve orduda kullanılan malzemede de büyük değişimler olduğu bilinir. Halk aynı zamanda ve özellikle İstanbul'da Avrupa tüketim maddelerine karşı aşırı bir sempati beslemeye başlamış ve bu yeniliklerin değiştirdiği talep karşısında yerli sanayinin arz kapasitesi daralmış ve sürüm yapamayan ya da sürümü gittikçe azalan yerli sanayi kendi kendini tasfiyeye başlamıştır. Bursa'da 25.000 okka ipek imâl eden 100 tezgâh varken bu sayı 1847 de 4.000 okka ipek ve 75 tezgâha düşmüştür. (98) Avrupa ipekçisi Türk ipekçisinden daha ucuza üretim yaptığı için Türk kozalarına da daha fazla fiyat verebiliyor ve ipeğin hammadesinin büyük bir kısmını kapatabiliyordu. 1838 - 68 arası İstanbul ve Üsküdar'daki kumaşçı tezgâhları 2750 den 25 e, çatma yastık tezgâhlarının sayısının ise 60 dan 8 e indiğini görürüz. (99) Artık sanayinin sönmesi yalnız kıyı şehirlerinde kalmayıp içlere kadar da uzanmaktadır. 1946 da Halep'te, 300 pamuk mensucat yerinin yalnız 150 si, ipekli kumaş üreten 200 firmanın ancak 150 si çalışabilmektedir. (100) Halep, Mu-

(96) *Ibid.*, s. 433.

(97) *Ibid.*, s. 433.

(98) *Ibid.*, s. 427.

(99) Osman Nuri, *Op. Cit.*, s. 760.

(100) Sarç, *Op. Cit.*, s. 428.

sul gibi şehirlerde imâl edilen organtin, müslin, gibi maddelerin miktarı artık bu şehirlerin tüketimine bile yetişememektedir. (101) Bir süre sonra aile sanayi şeklindeki pamuk ipliği üretiminin de durmuş ve çiftçinin pamuklarını bükmeyip hammadde halinde satmaya başlamış olduğu anlaşılmaktadır.

Avrupa sanayi kapitalizminin Osmanlı İmparatorluğunda doğurmuş olduğu buhran bu şekilde gittikçe genişleyerek ve teker teker bütün sanayi kollarına ulaşarak yüzyılın ikinci yarısında sanayimizin tamamıyla sönmesine sebep olurken kunduracılık, terzi-lik ve fırıncılık kolları dışında bütün tüketim mallarının avrupa kaynaklı olduğu görülüyor. Totomjanz, *Die Sozialökonomische Türkei* adlı kitabında şöyle der: «Türkiye'nin hükûmet merkezi el ile yapılan işlerle geçinen insanlarla, dokumacı, kalaycı, bakırcı ve benzerleriyle doludur. Bu zavallı esnaf ordusu yarı aç yaşamakta yahut senelerce dilencilik etmektedir. (102)

İngiliz Çıkarları 1850 Sözleşmeleriyle Osmanlı İmparatorluğunu Bir Tarım Ülkesi Yapıyor :

Osmanlı İmparatorluğunu bu duruma sokan İngiliz çıkarlarının baş sözcüsü Palmerston 1849 da Avam Kamarasında şöyle diyordu: «Eğer politik bir anlamda Türkiye'nin bağımsızlığı büyük bir önem taşımakta ise ticari anlamda da bu memleketteki menfaatlerimiz inkâr kabul etmez. Hiç bir memleketle ticaretimiz Türkiye ile olduğu kadar liberal ve avantajlı değildir.» (103) İstanbul'da İngiliz çıkarlarını korumakla görevli Stratford Canning bu kolay kazancın sağladığı çıkarların fazlasıyla farkındaydı. 1839 da yürürlüğe giren ticaret sözleşmesi 7 sene sonra sona erecekken Canning zor kullanarak bunu uzatmış ve yeni bir sözleşme için uygun bir anın doğmasını beklemiştir. 1849 da gerginleşen Rus-Osmanlı ilişkilerinden yararlanarak Reşit Paşayı avucu içine almış ve sonuç olarak 1850 de yeni bir sözleşme imzalanmıştır. (104) Buna göre İhraç mallarından alınacak gümrüklerden % 16 ve ithal mallarındaki gümrüklerden de % 20 indirim yapılmıştı. (105) Osmanlı Hükûmetine giden geliri biraz daha kısıtlayan bu yeni sözleşme özellikle bu hükümleri İngiltere'nin fazlasıyla ilgilendiği maddelere uyguluyordu.

(101) Osman Nuri, *Op. Cit.*, ss. 570 - 71.

(102) Sarç, *Op. Cit.*, s. 430.

(103) Puryear, *Op. Cit.*, s. 213.

(104) *Ibid.*, ss. 213 - 14.

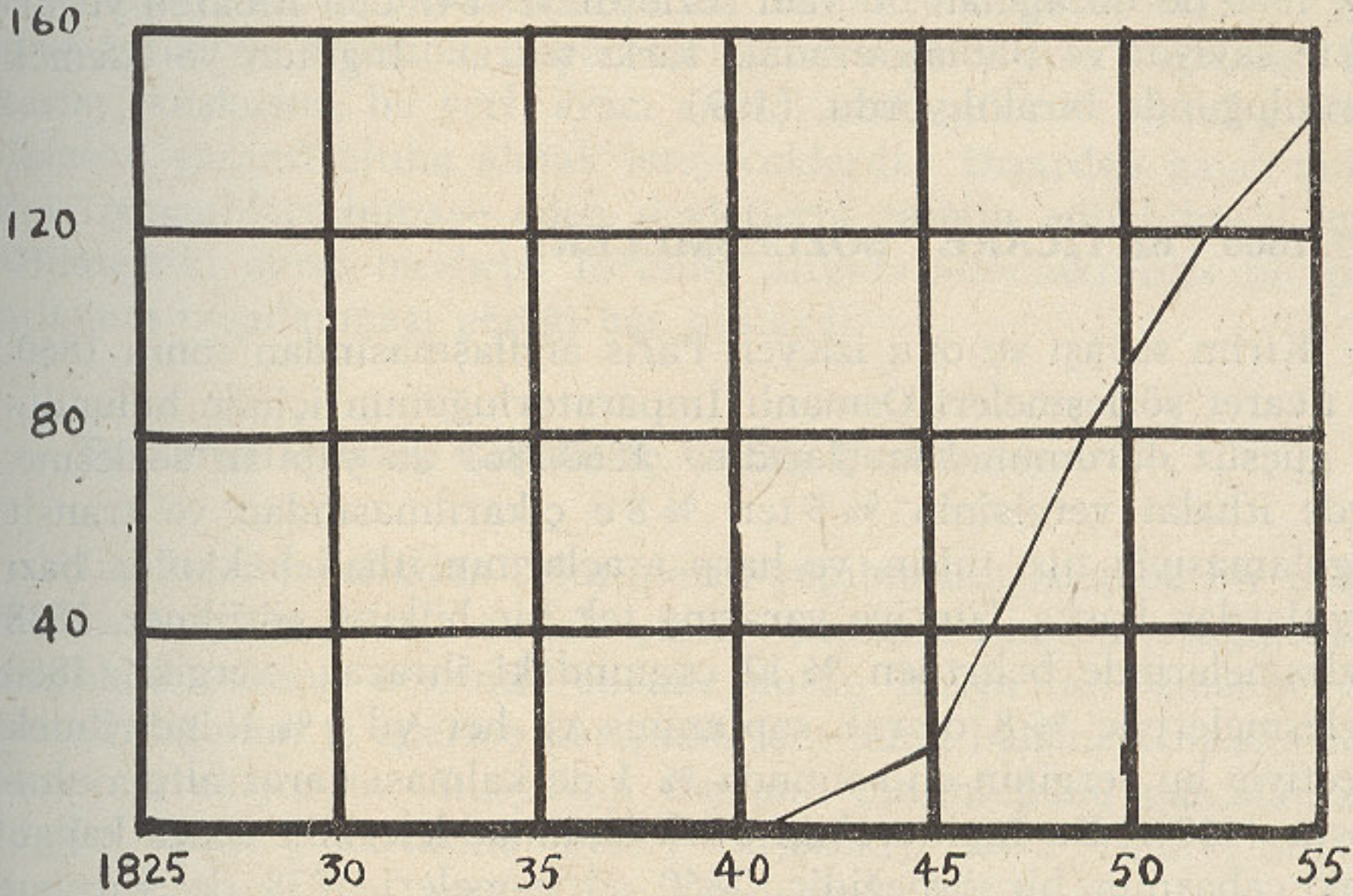
(105) *Ibid.*, s. 213.

Bu maddelerin genellikle toprak ürünleri olduğunu görüyoruz. Çünkü İngiltere'de sanayi çıkarlarını engelleyen «tahıl kanunları» 1846 yılında kaldırılmış ve İngiltere'ye tahıl ithali serbest bırakılmıştı. İthalat ucuzlatılan Türk tahıl ürünlerinden fazlasıyla yararlanır ve sanayi ülkesi İngiltere bir tarım ülkesi olarak bıraktığı Türkiye tarafından beslenebilirdi. İngiltereye artan tahıl ihracatımız bunu gösterir. (106)

Osmanlı İmparatorluğunun yalnızca bir tarım ülkesi olarak kalması bu ülke içindeki egemen sınıfların da işine geliyordu. Toprak ürünlerini ellerinde tutan sınıf dış ticaretten daha fazla kâr elde ediyor, Osmanlı ticaretini de kontrol ettikleri için çıkarları iki yönlü oluyordu. Osmanlı hammaddelerine daha fazla fiyat ve rebilen batı kapitalizmi karşısında Osmanlı Sanayii daha fazla zorlanıp sönmeye başlayınca Osmanlı İmparatorluğu yalnızca hammadde üreten bir ülke haline dönmüştü. 1845 yılına kadar Osmanlıların İngiltere'ye olan ihracatlarında önem bakımından tahıl 18.

TABLO 4

Osmanlı İmparatorluğundan İngiltereye ihraç edilen Tahıl. (Bin Sterlin Olarak) 1825-1855

(106) Baily, Op. Cit., s. 76.

sırayı kapsıyor ve 1846 da tahıl kanunlarının kaldırılmasından sonra 1850 de 4. önemde ihraç maddesi haline geliyordu. 1855 yılında ise Osmanlı İmparatorluğunun İngiltere'ye ihracatında tahıl baştan 2. sırayı tutmaktadır. (107)

Bu arada büyük bir ekonomik buhran da başgöstermiştir. Dışardan ithal edilen mallar karşılığında toprak ürünleri verildiğinden para sıkıntısı başgöstermiş bu da sonuç olarak köylü sınıfını çok zor durumda bırakmıştı. 1850 den önce Osmanlı Devleti borç almaya başlamadığına göre piyasadaki darlığı önlemek üzere devalüasyona gidildi. 1841 de 60.000.000 Piyastres değerinde (552.000 sterlin) kağıt para piyasaya sürüldü. (108) Bunun etkileri piyasa üzerinde çok olumsuz olmuş fiyatlar yükselmiş ve büyük bir ekonomik buhran başlamıştı. 1850 Ticaret Sözleşmeleri işte böyle bir buhranlı ortamda imzalanmıştı.

1850 sözleşmeleriyle gümrük indirmeleri özellikle en fazla talebi olan maddelere uygulanıyordu. Canning ayrıca İngiliz çıkarlarına büyük bir hizmette daha bulunuyor ve 1838 sözleşmesinin zor kullanılarak 3 yıl daha fazla uzatılmış olmasından görmemezliğe gelecek 1850 de imzalanan bu yeni sözleşmeyi 1847 den itibaren yürürlükte sayıyor ve Babiâli aradaki farkı tekrar İngiltere'ye ödemek zorunluğunda bırakılıyordu. (109)

1860 - 62 TİCARET SÖZLEŞMELERİ :

Kırım savaşı ve onu izleyen Paris anlaşmasından sonra 1860-62 ticaret sözleşmeleri Osmanlı İmparatorluğunun içinde bulunduğu güçsüz durumun sonuçlarıdır. 1860-1861 da yapılan sözleşmelerde ithalat vergisinin % 5 ten % 8 e çıkarılmasından ve transit uygulamasıyla tuz, tütün, ve harp araçlarının ithali hakkında bazı kayıtlardan başka Türkiye yararına tek bir hüküm görülmez. 1838 sözleşmelerinde belirtilen % 12 oranındaki ihracat vergisi 1860 sözleşmeleriyle % 8 olarak saptanmış ve her yıl % 1 indirilmek suretiyle bu verginin en sonunda % 1 de kalması karar altına alınmıştır (110). Bu İngiltere'nin Türk hammaddelerinin ucuza kapatmak çabasının bir örneğidir. 1860 sözleşmeleri 1838 de kurulan sistemi kapitalist devletler yararına ve Osmanlı Devleti zararına

(107) *Ibid.*, s. 76.

(108) *Ibid.*, s. 77.

(109) Puryear, *Op. Cit.*, s. 214 .

(110) Tengirşenk, *Op. Cit.*, s. 296.

tamamlamışlardır. Osmanlı Devletine pek haklı olarak istediği, hiç olmazsa, gümrük vergisi miktarındaki serbesti bile tanınmamıştır.

TİCARET SÖZLEŞMELERİNİN OSMANLI TOPLUMU ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ :

Daha yukarda da gördüğümüz gibi iç ve dış etkenler birbirlerini tamamlayarak Osmanlı İmparatorluğunu zayıflatmış onu içteki ve dıştaki sermayeciye muhtaç hale getirmiştir. Avrupa sanayinin Türkiye'ye yüksek ihracatı sırasında ve sonucunda Türk sanayiini söndüren ticarete gayri müslim reaya aracılık etmiş ve eski toplumsal tabakalar piramidini alt üst ederek başköşeye geçmişti. Bu ithalat akını İmparatorluk içindeki yöneten ve yönetilen toplumsal grupların karşılıklı ilişkilerini etkiledi. Yeni bir sınıf doğdu. Bu sınıf yabancı konsolosların himayesiyle meydana gelmiş bir Yahudi-Ermeni-Frenk grubu halindedir. İhracat yapan Avrupa ülkeleri kendi ithalatlarına da aracılık yapan bu reyanın sürekli şikâyetlerini bir baskı olarak Babiâliye uyguluyorlardı. Bu sınıf kanalıyla Osmanlı İmparatorluğuna sızmış olan kapitalist çıkarlar, kuşkusuz, bu yerli aracı sınıfın mal, mülk ve yasal güvenliklerini garanti altına almak isteyeceklerdi. Dışardan gayri müslim Osmanlıları himaye eden devletlerin tatmin edilebilmesi için «Bilâtefriki cins-i mezhep» formülü altında «demokratik» bir politikanın uygulanması gereği baş gösterdi.

Tanzimat Devrine Geçişte İç ve Dış Baskılar :

İngilizler tarafından reformların yapılmasını istemek bir bakıma da Rusya'yı tatmin etmek içindi. Osmanlı İmparatorluğundaki azınlıklar sorunu üzerinde önemle duran Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğunun iç işlerine karışmak için bunu bahane etmesini önlemek gerekiyordu. Rusya'nın Osmanlı bütünlüğünü parçalaması İngiliz ticari çıkarlarına aykırı düşecekti. Lord Dudley Stuart Avam Kamarasında yaptığı bir konuşmada belirttiğine göre 1827 yılından 1846 ya kadarki süre içinde İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğuna ihracatı tam 5 kat artarken Rusya'ya aynı yıllar süresindeki İngiliz İhracatı ise yalnız 1.200.000 sterlinden 1.700.000 sterline çıkıyordu. (111) Bu nedenle Rus tehdidini azaltacak reformlara

(111) Baily, Op. Cit., s. 219.

gidilmeli ve gayri müslim tebaya mahkemelerde, orduda ve vergilerde eşitlik tanınmalıydı. Eğer bu tedbirlerle Rus baskısı azaltılmazsa çıkacak herhangi bir Rus-Osmanlı çatışmasında İngiltere'nin Osmanlılar tarafını tutacağı, ihracat - ithalat rakamlarından açıkça belli oluyordu.

Bu istenilen reformlar yenileşme politikasının içteki savunucularına da uygun geliyordu. Toplumsal hayat büyük sarsıntılar geçirmiş, müslüman reaya gittikçe fakirleşmiş, sanatı Avrupa ithalatı ile kösteklenmiş, zeamet ve tımar hak edene verilmediği için derme çatma askerle din ve devlete layık hizmet görülemez olmuştu. Halka yeni çıkış kapıları açmak için reformlar kaçınılmaz hale gelmiş, teokratik idareyi yetersiz bulan bir zümre özgür fikirlerin önderliğini yapmağa başlamıştır. Böylece dışardan ve içerden gelen ve ikisi de tamamiyle Avrupadaki sanayi devriminden doğan iki baskı karşısında Tanzimat Devrine geçilmiştir. Z. F. Fındıkoğlu Tanzimat için «Osmanlı sosyal hayatının bütün sınıf ve tabaka tezatlarını meydana çıkaran bir hadisenin isminden başka bir şey değildir» diyor. (112) Gerçekten de Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, Arazi Kanunu hep emperyalist devletler tarafından ileri sürülen «İdarî Reform» baskılarına verilen cevaplar olarak nitelenebilir. Devletin ödeme sisteminde «aynîlik» ten «nakdilik»e geçiş gerçekleştikçe bunun Avrupa vari bir memur tabakası gerektirdiği görülmüyordu. Paşalıklar, Arpalıklar, Dirlikler kaldırıldı. Arazi mülkiyeti kişileştirilme yoluna götürüldü. Fakat ekonomik gelişme olmadığı için nakdi hizmet ödeme sistemi Osmanlı maliyesinin başına büyük sıkıntılar açtı. Avrupa devletlerinin de ağırlıklarını koyarak talep ettikleri idarî reformların serbest ticaretin yasalarla korunmasını sağlamak için olduğunu söyleyebiliriz. İdari ve mali reformlar sonucu meydana gelen kurumlar, hele daha sonraları «Düyun-u Umumiye» bir bürokrat sınıfın yetişip yaşamasına yol açtı. Kurumların verimli çalışmasını sağlayacak bir bürokrat sınıfın gelişmesi batılılarca da arzu edilmekteydi. Fakat modern memurluğun başlangıcı olan Tanzimat bürokrasisi doğuş anındaki dengesizlikler ve halkın dünya ve iktisat görüşlerindeki yetersizlikler dolayısıyla halkın gözünde arpalık, paşalık, ve dirlik sisteminin bir devamı olarak kaldı. Memurlar da davranışlarıyla bu kanıyı güçlendirdiler. Gittikçe sayısı artan orta ve yüksek tahsil kurumlarının amacı «Kalem» için «Efendi» yetiştirmekten öteye gidemedi ve halktan kopmuş bir bürokrat sınıf belirdi. Halk arasında «Salla başı al maaşı», «Allahtan sağlık devletten aylık», «Çaldım-

(112) Fındıkoğlu, *Op. Cit.*, s. 644.

sa da Devlet malı çaldım» deyimleri Tanzimat bürokrasisinin Türk diline hediyeleridir.

SONUÇ :

Batı sanayi devriminin etkisiyle zaten gerileme devrinde olan Osmanlı İmparatorluğu büsbütün çökmeye başlamış ve ticaret sözleşmelerinin bu çöküşü hızlandırmasını önleyememiştir. Dış borçların da etkisiyle yönetici ve siyasal kurumlarını dış etkenlere karşı savunmasız bırakmak durumuna düşmüş ve sanayi ülkelerinin bir oyuncuğu olarak onların çıkarlarına hizmet etmek için birçok uygulamalarda bulunmaya zorlanmıştır. Yalnızca hammadde üreten, batı sanayiine açık bir ülke olarak gittikçe çöküp dağılan Osmanlı İmparatorluğu mali dengesini dış borçlanmalarla sağlamaya çalışmış, sonuç olarak da Kemalist devrimin askeri zaferlerine kadar siyasal ve ekonomik bağımlılık içinde batı kapitalizminin çıkarlarına hizmet etmiş ve boyun eğmiştir.

1838 Ticaret sözleşmeleri Batıdaki sanayi devriminin bir ürünüdür. Bu sözleşme İngiliz imparatorluğunun ve diğer batılı devletlerin Doğu Akdeniz politikalarının tatmin edici bir sonucu olarak belirmiş ve XIX. yüzyılın ikinci yarısı batılı devletlerin bu sözleşmenin yarattığı düzeni ve koşulları koruma çabalarıyla geçmiştir. Ekonomi ile siyasetin ayrılmaz bir bütün olarak belirlediği Osmanlı İmparatorluğu - Batı kapitalizmi ilişkilerini günümüzün ve geleceğimizin yurt koşullarına eğilirken gözönünde tutmamız yararlı olacaktır.

1838 TİCARET SÖZLEŞMESİNİN METNİ (113)

İşbu ahidnâme binikiyüz ellidört senei hicriyesi Camazilevvelinin yirmibeşinci gününde Sultan (Mahmut) Han-ı Sâni Hazretleri zamanı saltanatlarında Hariciye Nazırı Reşit Paşa ve Başvekil Muavini Kâni Bey ve Hariciye Müsteşarı Nuri Efendi ve İngiltere Devletinin Dersaadet'te mukim Ekçisi Lord Bolsoyni memuriyetleriyle akid ve tanzim olunmuş fi evası Şaban sene 254 tarihinde tarafı şahânedan tasdik buyrulmuştur.

(Birinci Madde) İşbu ahidname ile hasseten mütegayyir olmuş olan şuruttan maada İngiltere Devleti teb'asına ve İngiltere sefinelerine ait ve racî bilcümle hukuk ve imtiyazat ve müteafiyet âhud-u sabıka muktezası üzere ilelebet mer'i ve muteber olmak üzere bu defa tasdik ve tekid olunmuş olduğundan başka canibi eşrefi Saltanatı Seniyeden bir aher düvel sefine ve teb'ası haklarında îta veyahut tecviz buyrulmakta ve istikbâlde tecviz veyahut itâ buyrulması mümkün olan kâffei müsaade ve imtiyazat ve muafiyet kezalik İngiltere Devleti teb'asına ve İngiltere sefinelerine îta buyrulup anlar dahi o misillu hukuk ve imtiyazat ve muafiyetin mazhariyetiyle bîgâm olalar.

(İkinci Madde) İngiltere Kraliçesi ve Padişahının teb'ası ve bunların hizmetlerinde istihdâm olunanlar minbaadı memaliki mahrusenin her bir mahallinde bilâ istisnâ memaliki mahruse mahsulü ve kârı olarak her cins ve nevi emtia ve eşyayı mübayaaya mezun olalar ve Saltanatı Seniyeye dahi gerek ziraat ve harait ile hasıl olur ve gerek sair cemî eşya hakkında yed-i vahit usûlünü bî külliye terk ve iptâle resmen muteahhit olmuş olmakla emtea mübayaası veyahut mübayaaya olunmuş emteanın bir mahalden bir mahalle nakliçün zabitan belde ve emnâ tarafından tezkere metalibe ve ahzi usûlü canibi eşrefi Devleti Aliyyeden külliyet terk oluna ve İngiltere Devleti teb'ası o misillu tezkere almağa ilcaya ednî sây olunması ahudu şurutun nakziyetini mucip bir hareket addoluna-

cağına mebni o makule harekete ibtidâr ile mütehim olabilecek Vüzerâ ve memurin ve âyân ve mütesevvilim veya sair emnâ ve zabitan taraf Devleti Aliyeden ekiden tedip olunup işbu tâdiyattan dolayı İngiltere ticarî zarara dûçar olursa sabit olan zararı aliverilip ihkakı hakka himmet oluna.

(Üçüncü Madde) İngiltere tüccarından veya ademlerinden biri memaliki mahrusa mahsulü olarak bübayaa edip yine memaliki mahrusa içinde sarfolunmak üzere fûruht edeceği emtianın him-i iştirâ fûruhatında ahzi lâzım gelen rûsumatı müsellemler veyahut riayayı Devleti Aliyeden olarak saltanatı seniyenin ticareti dahiliyeyle meşgul olup daha ziyade mazharı müsaade alan tabakai tüccar misillu eda eylemelerine karar verilmiştir.

(Dördüncü Madde) İngiltere tüccarından veyahut taraflarından memur olan kemesnelerden biri diyarı ahire götürmek için emaliki mahrusa mahsulü ve kârı olarak bir emtia iştirâ eylediğinde ol emtia üzerine hiç resim ve nesne vermeksizin münasip bir iskeleye indirmeğe mezun olup emtia mezkûre iskeleye him-i vüsulünde her türlü rûsumatı saireye ıvez olmak üzere kıymetinden yüzde dokuz ve ol metain iskeleden hin-i hurucunda kadimi veç hile başkaca yüzde üç resim gümrük alınması bilmukavele karar gir olmakla ancak bir iskelede mübayaa olunup iskelei merkumeye hin-i vüsulünde resim emdiyezi edâ olunmuş olan emtiadan hin-i hurucunda yalnız reftiye resmi olan yüzde üç resmi edâ oluna.

(Beşinci Madde) İngiltere tüccar sefaininin Bahrisefit ve Siyah Boğazlarından mürurlar için itâ buyrulacak izin sefinei evamir aliyelerinin sureti ısdâr ve itası şöyle bir hüsnü rabıtaya ithal oluna ki sefaini mezkûre mehmâemken izaei-vakt mazarratından masun ve emin olalar.

(Altıncı Madde) Devleti Aliyye işbu muahedenin şâmil olduğu bilcümle tazimat ve ahkâmı memaliki mahrusanın cemî mahallerinde yâni Avrupa ve Asya Kıt'alarından ve elkât Mısır'da vesair Afrika'da kâin memlikî Şahanede ve her kangı tabakat olur ise olsun Devleti Aliyyenin kâffeî tabakası hakkında mer'iyülicra olmak ve sair düveli mütehabe tarafında emrû ticaretlerinin işbu muahedenin esası olan şuruta tatbik olunması hususu talep olunur ise olbapta izhar ve itiraz ve muhalefet etmemek hususlarına riza dâde olmuştur.

(Yedinci Madde) Devleti Aliye ile İngiltere Devleti beyninde câri olan usûl üzere İngiltere tüccarının mealiki mahrusaya getire-

cekleri emvali ticaretin bahaları takdiri hususunda müşkülât ve emrarı vakt halâtından ihtirazen her ondört senede bir kere her emtia üzerine Osmanlı Sikkesiyle meskûk edası lâzım gelecek miktar resim gümrüğü tahsis için tarafeyden memurlar tayin kılına gelmiştir. İmdi en sonraki tarifinin müddeti münkaziye olmuş olmakla İngiltere tüccarının memaliki mahrusaya getirecekleri emtianın kıymetlerinden yüze üç hesabı üzere miktar resim gümrüğü tahsis için memurlar tayin olunmuş salifülzıkr memurlar İngiltere tüccarının mealiki mahrusadan alıp getirecekleri mahsulât bilâdı şahaneden işbu muahede muktezasınca edası lâzım gelecek rüsûmatın veçhi tediyesi ve mahsulâtı mezkûrenin nakli için münasip olan iskelelerin tahsisi hususlarına ibtidâr eylemelerine karar verildi. Berveçhi bilâ tanzim olunacak tarifinin hükmü yedi sene kadar câri olup yedi sene mürurunda ahdetarafeya ol tarifinin tâdil ve tesviyesine talip olmağa muktedir ola. Lâkin salifüzzıkr yedi seneden altı mahmürur edip de tarifinin tâdiline ahdetarafayen talip olmadığı takdirde tarifei mezkûrenin hükmü yedi sene daha câri olarak bu usûl ilâ mâşaallahütââla mer'i muber tutula.

(*H a t i m e*)

İşbu muahede tasdik olunup tasdiknameleri dahi Dersaadet'te dört mah müddet zarfında mübadele olunup sureti icrasına binsekizyüz otuzdokuz senei İseviyesi Martından teşebbüs ve ibtidâr oluna.

İşbu ahidnâme binikiyüz ellidört senei hicriyesi Cemazivel evvelinin yirmibeşinci gününde Sultan (Mahmut) Han-ı Sâni Hazretleri zamanı saltanatlarında Hariciye Nazırı Reşit Paşa ve Başvekil muavini Kâni Bey ve Hariciye Müsteşarı Nuri Efendi ve İngiltere Devletinin Dersaadet'te mukim Elçisi Lörbonsovini memuriyetleriyle akdü tanzim olunmuş ve fî avasıt Şâban sene 1254 tarihinde tarafı eşrefi şahaneden tasdik buyrulmuştur.

(Birinci Madde) İngiltere ve İrlanda memleketeyn müçtemiateyn ve ana tâbi yerlerin mahsulü ve kârı olup İngiltere ticarî malı olan her cins ve nevi emtia ve eşya İngiltere sefineleriyle veya hut berren ve bahren diyarı saireden gelecek bilcümle emtia ve eşya komüfissabık memaliki mahrusanın bilâ istisna cemi mahallerinde kabul olunup kıymetlerinden yüzde üç resim gümrük alına ve emtiayı mezkûreden elyevm alınmakta olan bilcümle rüsumatı sairci dahiliye yerine minbâadi emtiayı mezkûreyi getirmiş olan tacirlerden ister varid oldukları mahalde satsın ister lâeerlülbey memaliki mahrusanın arazili dahiliyesinden bir mahalle göndersin yüzde iki daha resim alınmak andan sonra emtiayı mezkûre arazii

dahiliyede tekrar be-tekrar bey'i fûruhta olundukta veyahut müşterisi diyarı âhere göndermek murad eyledikte emtiayı mezkûre hakkında ne bâyiden ve ne müşteriden ve ne anları alıp taşra göngönderecek âdemden hiç bir gûna resim talep ve ahz olunmamak hususlarına karar verilmiştir ve kezâlik İngiltere tüccarının bir iskeleye götürmüş oldukları emtia için yüzde üç emdiye gümrüğünü verdikten sonra ol emtiayı tekrar hiç bir gûna resim vermeksizin bir aher iskeleye nakle mezun olup bir tacir fakat ol eşyayı götürdüğü iskelede fûruhta eylediği vakitte veyahut andan arazii dahiliyeye gönderdiği takdirde ikinci resmini dahi vermek müterettip zimmet ola. İngiltere Devleti ne bu maddede ve ne muahedenin bir maddesinde mestur olan elfazı müstânelenin sâda ve sahih manasından gayrı ve ziyade birşey ızmâr eylemediğini ve uhu du atikadan İngiltere tüccarına ve emvâle zahiren muğayir olmayan hukuku İdarei Mülkiye ve Dahiliyei Saltanatı Seniyeyi hiç bir veçhile hasretmek garazında olmadığı bilbeyan tarafeyn muahede yn beyminde kabul ve karar verilmiştir.

(İkinci Madde) İngiltere tüccarı ve müstahdemleri diyarı ecnebiyeden memaliki mahrusaya celbolunmuş olan cemi emtia ve eşyayı memaliki mahrusanın her bir mahallinde mübayaa etmeğe mezun ve mürahhas olalar. Şu kadar ki emtiayı mezkûreden hini vürudunda emdiye gümrüğünden gayrı resim verilmemiş ise emtiayı mezkûreyi iştirâ eylediği ve yahut becelilbey arazii dahiliyeye getirdiği surette diğer yüzde iki resim gümrüğü verildikten sonra ol emtiayı memaliki mahrusanın arazii dahiliyesinde tekrar bey veyahut diyarı ahere irsâl eylediği halde ol emtiadan tekrar nesne talep olunmaya ve eğer emtiayı mezkûreden tayin ve tahsis olunan iki resim bittemam ahzu istifa olunmuş ise ol emtiayı hiç bir resim vermeksizin iştirâ ve fûruhta ve diyarı ahere irsâle mezun ve serbest olalar.

(Üçüncü Madde) İngiltere ve ana tâbi olan yerlerin ve memaliki mahrusa mahsulü ve kârı ve İngiltere ticarî malı olan eşya ve emtia Bahrisefid ve Siyah ve Haliç Kostantaniye'den mürur ve ubûr ettiklerinde ister anlarını götürmüş olan sefinelerde olsun ister Boğazlarda aktarma olmuş sefinelerde bulunsun ve gerek bir sebep ve hikmete mebni diyarı aher için gelip de bir müddetçik için karaya ihraç olunarak tekrar sefineye tahmil olunsun o maku le emtia ve eşyadan bir gûna resim ve avaidilnemiyye ve diyarı ecnebiyeye naklolunmak için memaliki mahrusaya getirilmiş olan cemi emtia ve eşya ve yahut bir tacirin yedinde kalmış olan eşyayı emdiyeyi lâcelelülbet diyarı ahere gönderdikte olan eşya ve emtianın yalnız yüzde üç resmini verip andan ziyade bir gûna resmi ahar vermeye.